

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΞΣΤ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1995

ΤΕΥΧΟΣ Γ'

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΦΩΤΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ*

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν»

1. Πρόλογος.

Κύριε Πρόεδρε,

Ἐν πρώτοις, θὰ ἤθελον νὰ ἐκφράσω τὰ θερμὰ συγχαρητήριά μου πρὸς τὸν Παναγιώτατον Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης κ. Παντελεήμονα ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εἰκοσαετοῦς θεοφιλοῦς Ἀρχιερατείας ἐν τῇ Ἀποστολικῇ Ἱ. Μητροπόλει Θεσσαλονίκης καὶ νὰ ἐκφράσω τὴν λύπην μου, διότι, ἔνεκα πολλῶν ὑποχρεώσεων, δὲν ἠδυνήθην νὰ παραστώ εἰς τὴν χθεσινὴν σχετικὴν ἐορταστικὴν ἐκδήλωσιν. Εὐχομαι ὀλοψύχως, ὅπως ὁ Θεὸς δωρῆται εἰς τὸν Παναγιώτατον ἔτη πολλά, ὑγίειαν καὶ πᾶσαν εὐλογίαν πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀκτινοβόλου ποιμαντορικοῦ του ἔργου καὶ πρὸς ὀλοκλήρωσιν τῆς πραγματώσεως τῶν φωτεινῶν καὶ εὐγενῶν ὀραματισμῶν Του.

Ἐπειτα, ἐκφράζω τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν Παναγιώτατον διὰ τὴν πρόσκλησιν Αὐτοῦ, ὅπως μετάσχῃ καὶ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος τοῦ παρόντος ΙΕ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖον συνεχίζει τὴν δημιουργηθεῖσαν ὑπὸ τῆς Αὐτοῦ Παναγιότητος καὶ τῶν ἐκλεκτῶν συνεργατῶν Του λαμπρὰν παράδοσιν, ἣτις ἀποσκοπεῖ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἀγιολογικῶν Σπουδῶν καὶ τὴν προβολὴν τῶν ἡρώων τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀγιότητος.

* Εἰσήγησις στὸ ΙΕ' Θεολογικὸ Συνέδριον τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (15 Νοεμβρίου 1994).

Ἐπὶ πλέον, ἐκφράζω τὴν χαρὰν μου, διότι ἄλλην μίαν φορὰν εὐρίσκομαι ἐν τῷ θαυμασίῳ αὐτῷ Πνευματικῷ Κέντρῳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη Ἱεροῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὅπερ ἀποτελεῖ ἀληθὲς κόσμημα οὐ μόνον τῆς Συμπρωτεύουσας, ἀλλὰ καὶ τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Χριστιανικῆς Εὐρώπης, ὡς ἐτόνισα καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος. Ἡ χαρὰ μου ὀλοκληροῦται διὰ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ σεβαστῶν καὶ ἀγαπητῶν συναδέλφων καὶ μετὰ παλαιῶν μαθητῶν καὶ συνεργατῶν μου ἐν τῷ Ἀριστοτελείῳ Πανεπιστημίῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπῆρξεν ἐπὶ ὀκτῶ ἔτη.

2. Εἰσαγωγικά.

Ἅγιε Πρωτοσύγκελλε, ἐκπρόσωπε τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης,
Κύριε Πρόεδρε,
Σεβαστοὶ καὶ Ἀγαπητοὶ Πατέρες,
Ἀγαπητοὶ κ.κ. Συνάδελφοι,
Κυρίες, Δεσποινίδες καὶ Κύριοι Σύνεδροι,

Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ ἱ. Φωτίου τοῦ Μεγάλου εἶναι παρομοία πρὸς τὴν Αἰσθητικὴν τῶν ἄλλων μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἦδη τὸ 1966, κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὁ ὁμιλῶν, σπὸν ὁποῖον τότε εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ ἐκφώνησις τοῦ Πανηγυρικοῦ τῆς ἡμέρας, εἶχεν ἀναπτύξει τὸ θέμα: «*Ἡ Αἰσθητικὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*». Ἡ σημερινὴ εἰσήγησίς μου ἀπὸ ἀποψι εἰδολογικὴ θὰ ἔχῃ δομὴ ἀνάλογη πρὸς τὴ δομὴ τῆς ὁμιλίας ἐκείνης ἢ ἀνάλογη πρὸς τὴν εἰσήγησι, τὴν ὁποία ἔκαμα πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν πρώτην ἡμέρα τοῦ πατρολογικοῦ συνεδρίου περὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, σπὸ ὁποῖο μίλησα γιὰ τὴν Αἰσθητικὴν τοῦ ἱεροῦ τούτου πατρός. Ὅπως εἶναι φανερό, τὰ περιεχόμενα τῶν τριῶν αὐτῶν ὁμοειδῶν καὶ ὁμολόγων ὁμιλιῶν εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, μερικὲς ψηφίδες, τίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ ὁ ὁμιλῶν γιὰ τὴν ἐπιθυμητὴ ὀλοκλήρωσι σπὸ προσεχῆς μέλλον τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς καθ' ὅλου Πατερικῆς Αἰσθητικῆς.

Βεβαίως οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν χρησιμοποιοῦν τοὺς μεταγενεστέρως ἐπικρατήσαντες ὄρους «*Αἰσθητικὴ*» ἢ «*Αἰσθητικὲς ἀξίες*», ἀλλὰ, ὅπως εἶναι γνωστόν, ἀπὸ ἀποψι μεθοδολογικὴ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτό νὰ ἀμφισβητοῦμε κάποια διδασκαλία ἢ κάποιο γεγονός ἢ καθεστῶς, στηριζόμενοι ἀπλῶς σὲ μία ὀνομασία, ἢ ὁποία ἐπεκράτησε μεταγενεστέρως, καὶ νὰ ἀρνούμεθα μίαν κατάστασι, ἢ ὁποία ἐπικρα-

τεῖ *de facto*¹ καὶ — ἔστω μὲ ἄλλες συνώνυμες λέξεις ἢ ἐκφράσεις — μαρτυρεῖται στὶς πηγές. Ἄλλως τε εἶναι γνωστὴ στὴ Θεολογία ἢ ἐπι-κράτησις ὄρων, οἱ ὅποιοι δὲν ὑπῆρχαν στὴν Βίβλο καὶ στοὺς Πα-τέρες.

3. Ἡ «ἀνακεφαλαίωσις» τῶν πάντων ἐν Χριστῷ.

Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ ἱ. Φωτίου συναρτᾶται πρὸς τὴν καθολικότητα τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ, βιοθεωρητικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ προσανατολι-σμοῦ του, ἔνεκα τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ βλέπῃ τὴ δυνατότητα τῆς «ἀνακεφαλαίωσης» τῶν πάντων ἐν Χριστῷ, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσαν ὁ Ἄπ. Παῦλος² καὶ ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος³. Πρόκειται περὶ «ἀνακεφα-λαιώσεως» οὐρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ περὶ συνδέσεως τῆς κατακορύ-φου καὶ τῆς ὀριζοντίας διαστάσεως. Διὰ τὸν ἱ. Φώτιο ἢ ὀρθόδοξος πνευματικότης δὲν εἶναι νοσηρὸς μυστικισμὸς, ποῦ θέτει στὰ μάτια τὶς παρωπίδες τῆς μονομερείας. Ἄν ρίψῃ κανεὶς ἔστω καὶ μὰ ματιὰ στὸ «*Μυριόβιβλον*»⁴ ἢ στὰ «*Ἀμφιλόχεια*»⁵ ἢ στὶς ἐπιστολές του, θὰ θαυμάσῃ τὸ ὅτι ὁ κριτικὸς καὶ συνθετικὸς στοχασμὸς του συνθέτει σὲ μία θαυμασία σύνθεσι τὰ πῦθ διαφορετικὰ καὶ ἑτερογενῆ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἱ. πατὴρ μὲ καταπληκτικὴ δυναμικὴ κινητικότητα περι-στρέφει τὸ περισκόπιο καὶ τὸν προβολέα τοῦ ἐνδιαφέροντός του ἀπὸ τὸ ὅλον στὸ μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τοῦ ὅλου στὸ ἄλλο μέρος τοῦ ὅλου, λ.χ. ἀπ' τὴν ὁμορφιὰ τοῦ «*εὐτάκτου χοροῦ τῶν ἀστέρων*» στὸ κάλλος τοῦ σώματος καὶ στὴν ὠραιότητα τῆς κόρης τοῦ ματιοῦ ἀπὸ τὴ χλωρίδα καὶ πανίδα διαφόρων τόπων στὴν ποικιλία τοῦ ὄρου-κτοῦ τους πλοῦτου ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμμα-τείας, τὰ ὁποῖα μελετᾷ μὲ κριτικὴ διάθεσι σὲ πλάτος καὶ βάθος, πρὸς τοὺς θησαυροὺς τῆς προσηγηθείσης πατερικῆς σοφίας ἀπὸ τὴ Γραμμα-τικὴ στὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες ἀπὸ τὰ φαρμακευτικὰ βότανα στὰ ἰα-τρικὰ συγγράμματα τοῦ Γαλινοῦ ἀπὸ τὴ μυθολογία στὴ λαογραφία καὶ ἐθνολογία ἀπὸ τὶς ὄντολογικὲς κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλους

1. Κ. Μπόννη, *Αἱ τρεῖς «κανονικαὶ ἐπιστολαὶ» τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς Ἀμφιλόχιον...*, Byzantinische Zeitschrift, Sonderdruck aus Band 44/1951, σ. 76.

2. Ἐφεσ. α', 10.

3. Εἰρηναίου, «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως», *Migne* Ἐ.Π. 7, 433-1225. Πρβλ. Παναγ. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 712-713. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, *Πα-τρολογία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1977, σσ. 296-301.

4. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη», *Migne* Ἐ.Π. 103, 41-1588.

5. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια ἢ Λόγων ἱερῶν καὶ ζητημάτων ἱερολογία (πρὸς Ἀμφιλόχιον μητροπολίτην Κυζίκου)», *Migne* Ἐ.Π. 101, 45-1172.

στην αισθητική τῶν ἱερῶν εἰκόνων· ἀπὸ τὴν ἀγροτική οἰκονομία καὶ τὴν οἰκονομική γεωγραφία στὴ δεοντολογία τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς· ἀπὸ τὸ χάρισμα τῆς παρθενίας καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου στὴν πραγματικότητα τοῦ «σεμινοῦ ἔρωτος» καὶ τῆς οἰκογενείας· ἀπὸ τοὺς πνευματικούς ἄθλους τῶν ἀσκητῶν στὰ στάδια τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων καὶ στοὺς ὀλυμπιονίκες· ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας στὶς τάξεις τῶν τρωγλοδυτῶν ἢ ἐκείνων ποὺ ἐργάζονταν κάτω ἀπὸ τυραννία καὶ ὑπὸ ἀπάνθρωπες συνθήκες στὰ μεταλλεία ἢ στὰ λατομεῖα τοῦ μαρμάρου. Ὁ Μ. Φώτιος, ἀποκηρύττων τὸν Μανιχαϊσμό καὶ τὸν Παυλικιανισμό, τονίζει ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία ἐγκλιματίζει στὸ οἰκολογικὸ της περιβάλλον καὶ αὐτὰ τὰ χοϊκά, ἀνθρώπινα, κοσμικά, ἔθνικα καὶ ἱστορικά στοιχεῖα⁶.

4. Γενικὰ περὶ τῶν αισθητικῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἱ. Φωτίου.

Μέσα σὲ μία τέτοια πνευματικὴ βίωση εἶναι εὐεξήγητος ἡ προσωπικὴ συγκίνησις τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐκ τῶν αισθητικῶν ἀξιῶν, πρὸς τίς ὁποῖες κατευθύνει συχνὰ τὸν φιλοσοφικὸ του στοχασμὸ καὶ λαμβάνει τόσον βιωματικὴ, ὅσον καὶ θεωρητικὴ στάσι καὶ ἔχει αισθητικὲς ἀντιλήψεις, γιὰ τίς ὁποῖες μποροῦμε γενικῶς νὰ ποῦμε τὰ ἑξῆς:

α) Οἱ αισθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἱ. Φωτίου κατοπτρίζονται ἀφ' ἑνὸς στὴν προσωπικὴ ζωὴ καὶ δρᾶσι του, καὶ ἰδίως στὶς ἀναλύσεις, στὶς ὁποῖες προέβαινε στὶς μελέτες τοῦ φιλοσοφικοφιλολογικοῦ κύκλου του, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὶς συγγραφές του, ποὺ ἔχουν ἐκδηλῆ τὴ σφραγίδα τοῦ λόγου του, ὅπως καὶ στὸ ποιητικὸ του ἔργο, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε ὀλιγώτερον ποιήματα κοσμικοῦ θύραθεν χαρακτήρος καὶ περισσότερον λειτουργικὴ ποιήσι, λ.χ. στιχηρά, κοντάκια, εἰρμούς καὶ ὀλοκλήρους κανόνες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους διαρκῶς μέσα στὰ διάφορα χειρόγραφα ἀνακαλύπτονται καὶ ἄλλοι, ποὺ ἦσαν ἄγνωστοι ἔως τώρα⁷.

β) Οἱ αισθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἱ. Φωτίου γιὰ τὸ ἐπίγειο κάλλος εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπηρεασμένες ἀπὸ τίς αισθητικὲς ἀντιλήψεις τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ἢ ὁποῖα ἐμελετάτο δασιλῶς στὸν σεμιναριακὸ κύκλου του.

γ) Οἱ αισθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἱεροῦ πατρὸς μορφοποιοῦνται σὲ εὐσύνοπτες ὠραῖες διατυπώσεις, οἱ ὁποῖες κατὰ τρόπον πηγαῖο

6. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἀνθρωπιστικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἰδεώδες τοῦ ἱεροῦ Φωτίου*, Ἀθήνα, 1977, σσ. 8-9.

7. Ν. Β. Γωμαδάκη, «Φώτιος», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, Ἀθήναι, 1968, σσ. 27-28.

παρεμβάλλονται ἐγκατεσπαρμένες καὶ σὲ ἔργα του, τὰ ὅποια ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν ἔχουν σχέσι πρὸς τὴν Αἰσθητικὴν.

δ) Οἱ κύριες αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἱ. Φωτίου ἀπαντῶνται συμπυκνωμένες σὲ διάφορα — θὰ λέγαμε — αἰσθητικὰ δοκίμιά του. Τέτοια εἶναι ἀφ' ἑνὸς ὁμιλίαι, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱερὰ ἀρχιτεκτονικὴ, ὡς λ.χ. «*ἡ ρηθείσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ*»⁸· ἀφ' ἑτέρου ὁμιλίαι γιὰ τὴν ἱερὰ ζωγραφικὴ ἢ εἰκονογραφία, ὡς λ.χ. ἡ «*λεχθείσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή*»⁹· τρίτον γραπτὲς — συχνὰ ἐκτενεῖς — παρατηρήσεις περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας ἢ καὶ ἀπαξίας ἑκατοντάδων ἔργων τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ ἀναφέρονται στὸ «*Μυριόβιβλον*», καὶ τέταρτον μερικὲς ἐρωταποκρίσεις στὰ «*Ἀμφιλόχια*», οἱ ὁποῖες εἶναι εὐσύνοπτες αἰσθητικὲς μελέτες, ὅπως λ.χ. ἡ ὑπ' ἀριθ. ρια' περὶ τῆς καθ' ὕλην εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ τῶν λοιπῶν ἔργων τῆς χριστιανικῆς τέχνης¹⁰ ἢ ἡ ὑπ' ἀριθ. σε' περὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἁγίων εἰκόνων¹¹.

5. Αἰσθητὴ ἐμφάνις πνευματικοῦ περιεχομένου.

Συμφώνως πρὸς τὶς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, ἡ ἀξία τοῦ Ὁραίου ἢ τοῦ Κάλλους ὑλοποιεῖται καὶ ἐνσαρκώνεται ὄχι μόνον στὴν Τέχνη, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς τάξεις τῶν ἀντικειμένων, ἀψύχων ἢ ἐμπύχων, ὑλικῶν ἢ πνευματικῶν, πραγματικῶν ἢ ἰδεατῶν, ἐνδοκοσμίων ἢ ὑπερβατικῶν, ἐπιγείων ἢ οὐρανίων. Φορεῖς τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι ἡ Φύσις, ἡ Τέχνη καὶ γενικῶς κάθε ἐπὶ μέρους πτυχή ἢ καὶ ἡ ὁλότης τῆς ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς κτίσεως καὶ τῆς καθ' ὅλου ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος.

Ὅταν ὁ ἱ. Φώτιος συχνὰ χαρακτηρίζῃ ἓνα ὑλικὸ ἢ πνευματικὸ ἀντικείμενο ὡς ὠραῖο ἢ φορεᾶ κάλλους, ἔχει ὑπ' ὄψιν Κάτι, τὸ ὁποῖο

8. Μ. Φωτίου, «Ὁμιλία, ρηθείσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ»: Βασιλείου Λαοῦρδα, *Φωτίου ὁμιλίαι (ἐκδοσις κειμένου, εἰσαγωγή καὶ σχόλια)*, Θεσσαλονίκη, 1959, σσ. 56*-64* καὶ 99-104.

9. Μ. Φωτίου, «Ὁμιλία, λεχθείσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή»: Βασιλείου Λαοῦρδα, *μν. ε.*, σσ. 88*-96* καὶ 164-172.

10. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχια ἢ λόγων ἱερῶν καὶ ζητημάτων ἱερολογίαι, ἐρώτησις ρια'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 653-656.

11. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, «Ἐρώτησις σε'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 948-952.

βιοῦται ἐποπτικῶς. Ἡ ἐποπτεία αὐτὴ εἶναι εἴτε ὀπτική, εἴτε ἀκουστική, εἴτε ἐποπτεία μὲ τὴ φαντασία ἢ μὲ τὴν ἄμεση ἐσωτερικὴ θέα καὶ ἐνόρασι. Ἡ μορφὴ ἢ τὸ εἶδος τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου ἔχει τρόπον τινὰ διαφάνεια, διὰ τῆς ὁποίας κατοπτεύομε τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον ποῦ ἐξωτερικεύεται δι' αὐτῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Μ. Φώτιος, συμβιβάζων τὸν αἰσθητικὸ «φορμαλισμὸν» πρὸς τὴν καθ' ἑλὴν ἢ κατὰ περιεχόμενον Αἰσθητικὴν, ἐπανελημμένως τονίζει ἢ ὑπονοεῖ ὅτι τὰ αἰσθητικὰ ἀντικείμενα δὲν εἶναι καθαρὲς μορφές, ἀλλὰ συμβολικὰς καὶ ἐκφραστικὰς μορφές, οἱ ὁποῖες συμβολίζουν καὶ ἐκφράζουν Κάτι¹².

Γιὰ τὸν ἱ. Φώτιο ἡ μορφολογία τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνονται ὡς ὠραῖα, δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσον πρὸς καλύτερη ἐκφρασι ἢ κατανόησι τοῦ πνευματικοῦ τῶν περιεχομένου. Τοῦτο κατέχει τὸ πρωτεῖον καὶ ἐξετάζεται περισσότερον, ἐνῶ ἡ μορφολογία καταλαμβάνει τὴ δευτέρη θέσι. Ἡ ἐπισήμανσις ἀπὸ τὸν ἱερὸν πατέρα τῆς ὑποταγῆς τῆς μορφῆς τῶν ἔργων ἐκκλησιαστικῆς τέχνης στὸ πνευματικὸ καὶ συχνὰ στὸ θεολογικὸ περιεχόμενό τους ἐσφαλμένως ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν «αἰσθητικὴν» θεώρησι. Συχνὰ ἀκούεται ἡ φράσις: «Ἐξετάζω τὴν Χριστιανικὴν Τέχνην ὡς θεολόγος καὶ ὄχι ὡς αἰσθητικὸς (ὡς *esthète* ἢ *esthéticien*)». Ἡ διατύπωσις αὐτὴ ἀντιπαράτασσει

12. Πρβλ. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, 'Υπέροχρα μηνύματα τῆς Ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Ἐξ ἀφορμῆς τῆς 1200ετηρίδος αὐτῆς), ἐν Ἀθῆναις 1988, σ. 11, ὅπου τονίζομε, ὅτι «φορεὺς τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας δὲν εἶναι οὔτε μόνον ἡ πρόσοψις τῆς μορφῆς, οὔτε μόνον τὸ "φόντο" τοῦ πνευματικοῦ νοήματος, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο μαζὶ συνταιριασμένα ὡς ἀντικείμενον αἰσθητικῆς θέας». Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὰ ἐξῆς: Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις*, Ἀθῆναι 1937, σ. 141-142. Τοῦ ἰδίου, *Μεταξὺ δύο κόσμων*, Ἀθῆναι 1949, σ. 77-78. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ Ὄραϊο*, Ἀθῆναι 1972, σ. 8-10. Τοῦ ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α': *Εἰσαγωγικὰ - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σ. 101-102. Τοῦ ἰδίου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία (Αἰσθητικὸ δοκίμιον)*, Ἀθῆναι 1976, σ. 17 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, «Ἐποπτικὸν καὶ Ἀντικείμενον στὸ γνωστικὸν καὶ στὸ αἰσθητικὸν βίωμα», Ἀνάπτυκον ἐκ τῆς *Θεολογίας*, Ἀθῆναι 1983, σ. 9 (499) ἐξ. Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου, *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία*, τόμ. Γ', *Γνωσιολογία - Ἠθικὴ Φιλοσοφία - Αἰσθητικὴ*, Ἀθῆναι 1975, σ. 569. Nicolai Hartmann, *Ästhetik*, Berlin ²1966, σσ. 164 ἐξ. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 2: *Wertlehre*, München 1948, σσ. 70, 231 ἐξ. Γενικότερα γιὰ τὴν σχέσιν μορφῆς καὶ περιεχομένου στὰ ἔργα Τέχνης βλ. Α. Malraux, *La psychologie de l'art*, 3 μέρη, Paris 1947-1950. M. Heidegger, *Der Ursprung des Kunstwerkes: Holzwege*, Frankfurt a. M. 1963. J. - P. Weber, *La psychologie de l'art*, Paris 1958. H. Kuhn, *Wesen und Wirken des Kunstwerkes*, München 1960. C. Greenberg, *Art and Culture*, Boston 1961.

ἐσφαλμένως τὴν Θεολογία πρὸς τὴν Αἰσθητικὴν, ἐνῶ πρόκειται περὶ δύο ἀλληλοσυμπληρουμένων ἐννοιῶν¹³. Ἡ γνησία αἰσθητικὴ θεώρησις ἐξετάζει πάντοτε τὴ συνάρτησι τῆς μορφῆς τοῦ κάλλους πρὸς τὸ περιεχόμενό του. Κάθε ὠραῖο ἀντικείμενο εἶναι ἐξωτερικὴ, ὄρατὴ, ἐποπτικὴ μορφή, ἢ ὅποια, ὅπως εἶπαμε, ἐκφράζει ἐσωτερικόν, ἀόρατο, βιωματικὸ νόημα καὶ περιεχόμενον. Ὁ ἱ. Φώτιος δεχόταν ὅ,τι μετὰ πολλοὺς αἰῶνες δεχόταν ὁ Ἐγελος (Hegel), κατὰ τὴ διατύπωσι τοῦ ὁποίου ὠραῖον εἶναι «ἡ αἰσθητὴ ἐμφάνισις τῆς ιδέας» (das sinnliche Scheinen der Idee)¹⁴. Κατὰ τὸν ἱερὸν πατέρα, «ἀγαθὸς ζωγράφος» εἶναι ὁ «ἀπὸ πολλῶν χρωμάτων μίαν τεχνησάμενος ιδέαν»¹⁵.

6. Προβολὴ διαφορῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν.

Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τῶν ἔργων τοῦ Μ. Φωτίου πείθει ὅτι ὁ ἱερὸς πατὴρ ἀναγνωρίζει ὅτι στὸ Ὄραῖο, ὡς γένος, ὑπάρχουν διάφορα εἶδη, διάφορες ἐπὶ μέρους αἰσθητικῆς κατηγορίαι, ὅπως εἶναι τὸ κλασσικὸ κάλλος, τὸ χαρίεν (ἢ χάριεν), τὸ ὑπέροχο ἢ ὑψηλό, τὸ κωμικὸ καὶ τὸ τραγικόν¹⁶.

Τὸ κλασσικὸ κάλλος εἶναι γνωστὸ στὸν ἱ. Φώτιο ὡς ἀρμονία καὶ συμμετρία, ὡς συνένωσις τῶν μερῶν σ' ἓνα ἀρμονικὸ ὄλον. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ὅπως ἐπισημαίνομε πρὸς κάτω, ὁ ἱ. πατὴρ ἀναφέρει πλείστους φορεῖς τῆς κλασσικῆς τέχνης, ἰδίως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς.

Τὸ χάριεν ἀπεικονίζεται λ.χ. σὲ ὅσα ὁ ἱ. πατὴρ ἐπισημαίνει ἢ παραθέτει γιὰ τὸ ὠραῖο σὲ κίνησι· γιὰ τὶς χρυσῆς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου τῆς Ἰωνίας¹⁷· γιὰ τὸ «φαιδρὸν φῶς» τῶν «γλαυκῶν ἀστέρων»¹⁸· γιὰ τὰ «ρεῦματα» καὶ τὸ κελάρυσμα τῶν πηγῶν¹⁹· γιὰ τὸν Ἰλισσὸ ποταμὸ καὶ τὰ «καλὰ Καλλιρῶς νάματα»²⁰· γιὰ τὰ κρυστάλλινα νάματα καὶ ρεῖθρα

13. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐπέρχοντα μηνύματα τῆς Ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου*, σ. 9.

14. Johannes Hessen, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 227. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1988, σ. 277.

15. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σλε'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1144.

16. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία*, σσ. 23 ἐξ.

17. Μ. Φωτίου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, «σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1364.

18. Μ. Φωτίου, *αὐτόθι*.

19. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, «σγγ' καὶ σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 844 καὶ 1357.

20. *Αὐτόθι*, «σγγ'», 844.

τῶν ρυάκων καὶ τοὺς λευκοὺς ἀφροὺς τῶν κυμάτων²¹, γὰρ τὶς ὄχθες τοῦ Μέλητος ποταμοῦ (στὰ προάστεια τῆς Σμύρνης), οἱ ὁποῖες εἶναι γεμάτες μὲ κυπαρίσσια καὶ καλαμιές καὶ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὄχθες βλέπει κανεῖς νὰ λικνίζωνται ἰστιοφόρα καὶ βάρκες μὲ κωπηλάτες²², γὰρ τὴν θάλασσα ποὺ κινεῖται ἐλαφρῶς ὑπὸ τὶς λεπτὲς αὖρες τοῦ οὐρίου ἀνέμου²³, γὰρ τὸν «ἀπαλὸν ἀνεμον», ὁ ὁποῖος «ὑπὲρ κυμάτων χεόμενος πορφυρᾷ σχίζει περὶ τὴν πρῶραν τὰ κύματα»²⁴, γὰρ τὸ ὅτι «τὸ περὶ τὴν πρῶραν τῆς θαλάσσης ὕδωρ σχιζόμενον, ταῖς τοῦ χρυσοῦ βολαῖς ἐπαυγάζον εἰς ὅμοιον ἀνθος ἀμείβειν ἐδόκει τὴν θάλατταν»²⁵, γὰρ τὸ Ἴόνιο πέλαγος ποὺ «λεαίνει τὴν θίνα τῷ κύματι» καὶ γὰρ τὴ θάλασσα, στὴν ὁποία «ἐκόρεστο μὲν εἰς γαλήνην τὰ κύματα, τὸ δὲ ὕδωρ ὄλον ἐπόρφυρε πρὸς αὐταῖς ἥσιν εἰς γλανκὸν ἀνθος ἥρεμα μεθισταμένου τοῦ κύματος»²⁶, γὰρ τὶς χάριτες τῶν χρωμάτων τῶν ῥόδων, τῶν κρίνων, καὶ τῶν λοιπῶν ἀνθέων καὶ τῶν καρπῶν²⁷, γὰρ τὰ μεταβαλλόμενα χρώματα τοῦ χαμαιλέοντος²⁸, γὰρ τὶς χορευτικὲς κινήσεις τῶν χελιδονίων, τῶν κύκνων καὶ τῶν δελφινιῶν²⁹, γὰρ τὸ ἄσμα τῶν ἀηδονιῶν καὶ τῶν ἄλλων ὠδικῶν πτηνῶν καὶ γὰρ τὸ κύκνειο ἄσμα³⁰, γὰρ τὰ ὠραία χρώματα τοῦ ψαριοῦ ποὺ μοιάζει μὲ παγῶνι³¹.

21. *Αὐτόθι*, «σμγ'», 1360.

22. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 1364.

23. *Αὐτόθι*, 1368. Μ. Φωτίου, «Ὁμιλία, λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Ἁγίας Σοφίας τῇ Παρασκευῇ τῆς πρώτης ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν»: Βασιλείου Λαοῦρδα, *μν. ξ.*, σ. 134: «Χαίρει... κυβερνήτης τὴν ὀκάδα βλέπων ἐξ οὐρίου τὰ νῶτα τῆς θαλάσσης ἐπισκιρτώσαν καὶ διατέμνουσαν».

24. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1364 καὶ 1360.

25. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 1360-1361.

26. *Αὐτόθι*, 1360-1361.

27. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 1352, 1357. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρωτήσεις ἰσ' καὶ λ'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 137 καὶ 221.

28. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 853: «Χαμαιλέον τὸ ζῶον εἰς πολλὰ χρώματα τὸ σῶμα μεταβάλλει, καὶ τοιοῦτος φαίνεται οἷον τὸ πλησιάζον καὶ παρακείμενον αὐτῷ, κἂν ξύλον κἂν λίθος κἂν ἄλλο τι τοιοῦτον ἢ πρὸς γὰρ τὴν ἐκείνου χροιάν ἀρμόττει τὴν ἑαυτοῦ».

29. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1372. Μ. Φωτίου, «Ὁμιλία εἰς τὸ Γενέσιον τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου»: Βασιλείου Λαοῦρδα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 93.

30. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμγ', σμγ' καὶ σμδ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 857-1364 καὶ 1396.

31. Γὰρ «τοὺς ἰχθύς δὲ τοὺς ταῶς λεγομένους» ὁ ἰ. Φώτιος λέγει: «πεποίηνται δὲ αὐτοὺς ὁμωνύμους τοῦ ὄρνιθος, ἐπεὶ κινᾶνεοι μὲν αὐτοῖς οἱ λόφοι, σικταὶ δὲ αἱ φολίδες, χρυσᾷ δὲ τὰ οὐραῖα, καὶ ὅποτε βούλονται, ἀνακλώμενα»: Μ. Φωτίου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, «σμά'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1217.

γιὰ τὶς πολύτιμες πέτρες, ποὺ εἶναι «*άνθηραι καὶ πάντα ἀπανγάζουσαι χρώματα*»³².

Ἡ αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ προβάλλεται στὶς παρουσιαζόμενες ἀπὸ τὸν Μ. Φώτιο περιγραφὲς γιὰ τὰ ἄρρητα κάλλη τοῦ ποικίλου καὶ «*εὐτάκτου χοροῦ τῶν ἀστέρων*», οἱ ὁποῖοι «*ποικίλλουσι τὸ στερέωμα, βαφαῖς λαμπροτέραις περιανθίζοντες τὰ οὐράνια*»³³· γιὰ τὴν «*τῆς φοβεράς ἀστραπῆς βραχεῖαν λαμπηδόνα*»³⁴· γιὰ τοὺς ἕτεοὺς³⁵ καὶ «*τῶν βροντῶν τοὺς ἐξαισίους ἤχους*»³⁶· γιὰ τὰ ἠφαιστεια, τὰ ὁποῖα σὲ «*ὄρη μέγιστα πῦρ ἀέναον ἐκδιδόασιν τοσοῦτον, ὡς καὶ τοῖς ἐν νυκτὶ φαίνεσθαι πόρρωθεν, μήτε ὑπὸ κρύους ἐλαττούμενον, μήτε ὑπὸ ὄμβρου σβεννύμενον*»³⁷· γιὰ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ὅταν τοῦτο «*ἀπηνὲς καὶ ἄγριον*» «*εἰς αὐτὰς ἐγείρη νεφέλας τὰ κύματα*» καὶ «*κατὰ τῶν ἐκεῖ πλωτῆρων θρασύνεται*»³⁸.

Ἐπειτα οἱ αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ κωμικοῦ ἢ τοῦ τραγικοῦ δὲν μένουν ἐκτὸς τοῦ κύκλου τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἱ. πατρός. Στὸ «*Μυριόβιβλο*», καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του, ὁ Μ. Φώτιος ὀμιλεῖ γιὰ τὶς κατηγορίες αὐτὲς ὡς ἐπαῖων. Συχνὰ ἀναφέρει τὰ ἀρχαῖα δραματικὰ ἔργα ἢ τὶς κωμωδίες. Προβάλλει τὸ τραγικὸ στοιχεῖο, διότι ἰδίως στὶς ἐπιστολὲς του³⁹, περιγράφει εὐστόχως τὸν ἀνθρώπινο πόνο ἢ τὴν δραματικὴ πάλη τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἢ ὁποῖα σφραδάζει ὑπὸ τὸ πέλημα τοῦ κακοῦ καὶ ζητεῖ τὴν πνευματικὴ ἐλευθερία της.

7. Τὰ γνήσια αἰσθητικὰ βιώματα.

Κατὰ τὸν ἱ. Φώτιο, γνήσια αἰσθητικὰ βιώματα ἐπιτυγχάνονται μόνον μὲ τὴν πνευματικὴ κάθαρσι καὶ μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ χρησιμοθηρικὲς ἢ ἡδονιστικὲς ἐπιδιώξεις. Γι' αὐτὸ ἡ γνήσια αἰσθητικὴ συγκίνησις δὲν εἶναι ἀπλῶς μία τέρψις τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ μία πνευματικὴ ἀγαλλίασις, ἢ ὁποῖα γεννᾶται ἀπὸ τὴν ἁρμονικὴ δόνησι ὄλων τῶν

32. *Αὐτόθι*, 1221.

33. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ρα', Εὐσεβεῖα μοναζοῦση καὶ ἡγουμένη παραμυθητικὴ, ἐπὶ ἀδελφῇ τελευτησάσῃ», *Migne Ἐ.Π.* 102, 920.

34. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις β'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 589.

35. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σκγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 844.

36. Μ. Φωτίου «Ἐπιστολὴ α', Ἰωάννη Μητροπολίτη Ἡρακλείας», *Migne Ἐ.Π.* 102, 821.

37. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σκγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 844.

38. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, «σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1360.

39. *Migne Ἐ.Π.* 102, 585-990. Πρβλ. Ἰωάννου Ν. Βαλέττα, *Φωτίου ἐπιστολαί*, ἐν Λονδίῳ 1864, σσ. 123-558.

πτυχῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου, ὁ ὁποῖος ἀνακαινίζεται καὶ μεταμορφώνεται μὲ τὴν Θεία Χάρι καὶ μὲ τὴν ἐν Χριστῷ ἐπαφὴ τοῦ ἐπιγείου μὲ τὸ Ὑπερβατικό. «Χάρις ἄνωθεν, οὐ τέχνη. Τὸ μὲν γὰρ ἐκ τέχνης, ἀνθρώπινον καὶ κοινόν· τὸ δὲ ἐκ χάριτος οὐράνιον»⁴⁰. Κατὰ τὴν οἰκολογικὴ ἀντίληψιν τοῦ ἱ. Φωτίου, «ἕτερόν ἐστι φύσεως καλλονὴ καὶ χρῆσις ἀπρόσφορος· πάντα μὲν οὖν λίαν καλὰ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως· ἡ δὲ τούτων χρῆσις οὔτε πᾶσι καλὴ, οὔτε πάντων ὁμοία...». Αἱ «παράλογοι καὶ ἐκθεσμοὶ χρήσεις», ὅπως λέγει, βεβηλώνουν ὅσα καθ' ἑαυτὰ εἶναι «λίαν καλά»⁴¹.

Ὁ ἱ. Φώτιος, ἀπορρίπτων τρόπον τινὰ τὸ δόγμα «ἡ τέχνη διὰ τὴν τέχνην»⁴² καὶ στιγματίζων τὴ χειραφεσίαν τῶν διαφόρων καλλιτεχνικῶν καὶ ποιητικῶν μορφῶν τοῦ λόγου ἐκ τῶν ἠθικῶν ἀξιών, ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς ὅποιαδήποτε «καλλιτεχνικὴ» μορφή τοῦ λόγου «περίεργον... καὶ κομμωτικοῖς φαρμάκοις καὶ ἄνθεσι τὸ ἐμφυτον κάλλος τοῦ λόγου νοθεύουσαν καὶ τοῖς ἐπιπλάστοις χρώμασι τὸ μειρακιώδες καὶ ἐκλυτον πρὸς ἑαυτὸν ἐπιστρέφουσαν»· ἐπίσης κατακρίνει «ἐκείνην» τὴν Τέχνην τοῦ λόγου, «ὄση τὸ σκυθρωπὸν καὶ ἀμειδέες, ἐπ' οὐδενὶ χρηστῷ ὑποδύεται, βαθεῖ τε τῆς ἀσαφείας ὑποκαθημένη σκοτῶ, καὶ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἀγελαίους τῷ περὶ αὐτὴν ζόφῳ συγγέουσα τε καὶ καταπλήτουσα, τυφλοὺς ἐραστὰς ἐπισυρομένη καλλωπίζεται· οὐδ' ὄση πρὸς τὸ ποιητῶν αὐτόνομον ἐκτραχηλίζεται τὰς νεωτερικὰς ὁρμὰς ἐταιριζομένη καὶ διαπαίζουσα»⁴³. Ὁ καλλιτεχνικὸς λόγος, κατὰ τὸν ἱ. Φώτιο, πρέπει νὰ ἔχη τὴ σοφία ἐκείνη, «ὄση σώφρων μὲν ἀπαγγέλλειν, κοινὴ δὲ διδάσκειν, πρώτη δὲ παιδεύειν, μόνη δὲ συμπείθειν, εὐσημος δὲ διὰ τῶν συγγενῶν νοημάτων τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν ἀναπτύσσειν, καὶ εἴ που χρεῖα ἐμφάσεως, μυστικῶς εὖ μάλα καὶ τελεστικῶς ἀνακαλύπτειν τὴν τῶν κεκρυμμένων ἀλήθειαν»⁴⁴.

Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ ἱ. Φωτίου, συνδέουσα τὸ Ὠραῖο πρὸς τὴν ἀλήθεια, ὑπενθυμίζει τὸ μεσαιωνικὸ ἀπόφθεγμα, κατὰ τὸ ὁποῖο «τὸ κάλλος εἶναι ἡ λάμπις τῆς ἀληθείας» (*pulchritudo est splendor veritatis*)⁴⁵.

40. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις β'», *Migne 'E.Π.* 101, 580.

41. Ἐνθ' ἄνωτ., «Ἐρώτησις ιθ'», *Migne 'E.Π.* 101, 144.

42. Κριτικὴ ἀξιολόγησις τοῦ δόγματος αὐτοῦ γίνεται στὴ μελέτη: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τέχνη καὶ ἠθικαὶ ἀξίαι*, ἐν Ἀθήναις 1972. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, σσ. 283 ἔξ. Μ. J. Berdyczewski, *Über den Zusammenhang zwischen Ethik und Ästhetik*, Bern 1897, σσ. 56 ἔξ.

43. Αὐτόθι, «Ἐρώτησις β'», *Migne 'E.Π.* 101, 584.

44. Ἐνθ' ἄνωτ., 584-585.

45. R. Guardini, *Vom Geist der Liturgie*, Freiburg im Breisgau 1953, σ. 114: «Ἡ ψυχὴ τοῦ ὠραίου εἶναι ἡ ἀλήθεια» (Αὐτόθι, σ. 117). Πρβλ. Γρηγο-

Ὁ Μ. Φώτιος, γιὰ νὰ ὑπενθυμίση ὅτι τὸ γνήσιον αἰσθητικὸ βίωμα δὲν πρέπει νὰ βεβηλώνεται ἀπὸ ἡδονιστικὲς βλέψεις, ἀναφέρεται στὴν ἀπὸ τοὺς ποιητὲς ἐξυμνουμένη ὠραιότητα τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἀντιπαρθεύει τὴν ἀπὸ τὰ κύματα τῆς Κύπρου ἀναδυθεῖσα οὐρανία Ἀφροδίτη⁴⁶ πρὸς τὴν πάνδημον Ἀφροδίτη: «Πανδήμω δ' Ἀφροδίτῃ πρὸς τὴν οὐρανίαν οὐδὲν κοινόν. Ἡ μὲν γὰρ βεβήλους καὶ οὐ καθαρούς τὴν φύσιν γεννᾷ τοὺς ἔρωτας· τῇ δὲ χρυσοῖ μὲν οἱ παῖδες, χρυσᾷ δὲ τὰ τούτων καὶ βέλη, σκοποὶ δὲ αὐτοῖς ψυχὰι νεοτελεῖς καὶ ἀκήρατοι»⁴⁷.

8. Ἡ ὠραιότης τῆς ὑλικῆς κτίσεως.

Ὁ ἱ. Φώτιος ἀπελάμβανε τὴν κίσι ὡς «περικαλλῆ κόσμον»⁴⁸. Μὲ γνησία καλλιτεχνικὴ διάθεσι τὴν ζωγράφισε μὲ χρώματα ὀλοζώντανα σὲ ὠραίους πίνακες. Ὅπως ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἔχομε ἀναφέρει δειγματοληπτικῶς, μέσα στὰ ἔργα του ἐξυμνεῖται ἡ ὠραιότης τοῦ «εὐτάκτου χοροῦ τῶν ἀστέρων»⁴⁹, τῶν «φωστήρων τῆς Ἑώας καὶ τῆς Ἑσπερίας»⁴⁶, τοῦ «περικαλλοῦς ἡλίου»⁵¹, τῆς σελήνης⁵², τῶν ὀργανικῶν ὀλοτήτων τῶν

οῦ Παπαμιχαήλ, Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1946, σσ. 20-21: «Ἡ ἀλήθεια διὰ τὸν φιλόσοφον καὶ τὸν ἐπιστήμονα εἶναι ὅ,τι τὸ κάλλος διὰ τὸν καλλιτέχνην... Τῆς ἀληθείας ἡ πραγμάτωσις εἶναι στοιχεῖον προάγον τὴν ὠραιότητα, ἀρμονία δ' ἐπιτυγχάνεται μόνον, ὅταν συνδυάζωνται τὸ κάλλος καὶ ἡ ἀλήθεια».

46. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 1368: «Τὴν Κύπρον οἱ ποιηταὶ θεῶν Ἀφροδίτῃ χαρίζονται, ὡσπερ τὴν Δῆλον Ἀπόλλωνι. Ἡ γὰρ Κύπρος πόλις μεγάλη· δῆμοι τὴν γλῶτταν ἀκριβῶς Ἕλληνες. Ὡδινεν ἐξ Οὐρανοῦ τὴν Ἀφροδίτην ἢ θάλαττα· τὰς δὲ ὠδίνας ταύτας, αἰτνές ποτέ εἰσι, μυστικοὶ λόγοι κρύπτειν κελεύουσι. Καὶ ἔδει γὰρ λοιπὸν ἐκκηθῆναι τὴν δαίμονα. Ἵσταται μὲν εὐθύς καὶ ἀγεὶ γαλήνην ἢ θάλαττα, ἀπαλοῖς κύμασι περὶ τὸν τόκον (ἢ τόπον) πορφύρουσα».

47. *Αὐτόθι*.

48. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις α'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 89.

49. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ρα'», *Migne* Ἐ.Π. 102, 920.

50. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ κδ', Ἀρχιεπισκόπῳ καὶ Μητροπολίτῃ Ἀκυλείας», *Migne* Ἐ.Π. 102, 793.

51. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις οστ'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 477.

52. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ρα', Εὐσεβεία μοναζούση καὶ ἡγουμένη...», *Migne* Ἐ.Π. 102, 920, ὅπου γενικῶς γιὰ τὴν σελήνην καὶ τὸν ἥλιο ὁ ἱ. πατὴρ λέγει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς: «Τὴν σελήνην πάλιν ἐπισκόπει, ὅπως ἐκ τοῦ ἡλίου δανειζομένη τὸ φῶς, προῖκα τὸν ἀέρα πυρσεύει... Αὐτὸς μὲν ὁ ἥλιος οὐ λαμπρὸς μὲν ἰδεῖν, θαυμάσιος δὲ τὸ κάλλος; Καὶ τί γὰρ ἄλλο εἰπεῖν ἢ ὅτι ὡς γίγας ἀγαλλιωμένος δραμεῖν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ, ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ» (Ψαλμ. ιη' 8), ἐκείνον τὸν ὑπερφῆξ δρόμον καὶ εὐτακτον ἐν αὐτῷ μέσῳ τῷ κόσμῳ ἀνελλίταν, θεατρίζει τε καὶ ἐπιδει-

δντων⁵³, πλήθους παραδειγμάτων τῆς πανίδος καὶ τῆς χλωρίδος, «ζῶων χερσαίων καὶ πτηνῶν καὶ ἐνύδρων» ἢ «νηκτῶν ἐν ὄλῃ θαλάττῃ καὶ ποταμοῖς καὶ λίμναις»⁵⁴, «φυτῶν καὶ βοτανῶν»⁵⁵. Ὅλα αὐτά, μὲ τὴν «ποικιλίαν, χρωμάτων, σχημάτων, ποιότητων»⁵⁶ καὶ «μεγεθῶν»⁵⁷, ὀδηγοῦν τὸν Μ. Φώτιον στὸ νὰ θαυμάζη, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, τὸν τελολογικὸ χαρακτήρα τοῦ σύμπαντος καὶ νὰ ἀκολουθῆ τὸ παράδειγμα ὄλων τῶν προηγηθέντων μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι σὲ θαυμάσιες περιγραφές διακηρύττουν ὅτι ἡ θεία δύναμις, ποὺ δρᾷ μέσα στὸν κόσμο, ὡς καλλιτέχνης σχεδιάζει τὰ φύλλα τῶν δένδρων, χρωματίζει τὰ ἄνθη καὶ τὰ πτερὰ τῆς χρυσαλλίδος· ὡς μουσικὸς διδάσκει τὰ πτηνὰ νὰ σκορπίζουν τὶς μελωδίες τους· ὡς γλύπτης κυριαρχεῖ ἐπάνω στὴν ἀμορφη ὕλη καὶ δίδει σ' αὐτὴν ἐξαισιες μορφές· ὡς ἀρχιτέκτων δημιουργεῖ τοὺς πιὸ θαυμαστοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς ρυθμούς, τὰ στηρικτικὰ συστήματα τῶν ἐμβίων ὄντων, τὴν ἀεροδυναμικὴ γραμμὴ τῶν πουλιῶν, τὴν θαυμασιὰ τεχνικὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς κινήσεως, τῆς κολυμβήσεως καὶ τῆς πτήσεως⁵⁸.

9. Ἡ ὠραιότης τῶν λογικῶν ὄντων.

Ὁ Μ. Φώτιος ἐξυμνεῖ ἐπίσης τὴν πραγματικῶς ὑπάρχουσα ἢ τὴν ἐπιθυμητὴ πνευματικὴ ὠραιότητα τῶν λογικῶν ὄντων:

Οἱ ἄγγελοι ἔχουν πνευματικὴ καλλονή, διότι «τῷ θείῳ θρόνῳ περιούσιότατοι ἐκείνης τῆς φοβερᾶς θέας, ὅσον ἐγχωρεῖ φύσει κτιστῆ, τὰς μαρμαρυγὰς ὑποδέχονται»⁵⁹.

Πρὸ τῆς πτώσεως, ὁ μὲν Ἀδὰμ εἶχε «τὴν ὑπερκαλλῆ καὶ ὠραίαν

κνύεται· καὶ τὰ σύμπαντα ταῖς ἀκτίσι βάλλον, καὶ τοῦτο μὲν ζωογονῶν, τοῦτο δὲ θάλλων, καὶ συνέχων τὰ περιγεια λόγῳ καὶ νόμῳ τοῦ Κτίσαντος... Οὐδ' ἄλλοιοῦται τὸ κάλλος...».

53. Ὁ Θεὸς «ἀπαρχαράκτους καὶ ἀκιβδηλεύτους τὰς ὀλότητες τῶν οὐσιωθέντων διὰ τῆς αὐτοῦ συνέχει προνοίας καὶ τὴν ἐντεθεῖσαν εὐταξίαν τε καὶ τὸν εἰρμὸν ἀναλλοίωτα συντηρεῖ»: Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις β'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 100.

54. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 845 καὶ 848.

55. *Αὐτόθι*, 848 ὅπου προστίθεται: «Ἦνίκα τὸ ἔαρ εὐκρατον ἐπιστῆ, πᾶσα μὲν ἀνθεῖ βοτάνη καὶ κνοφορεῖ, πᾶσα δὲ ξύλων φύσις, πολλὰ δὲ πτηνῶν καὶ χερσαίων καὶ ἐναλίων γένη».

56. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, 845.

57. *Αὐτόθι*, 849.

58. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰσθητικὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 10.

59. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις γ'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 128.

διάπλασιν καὶ τῆς θείας εἰκόνας τὸ ἀνύβριστόν τε καὶ ἀπαραχάρακτον»⁶⁰, ἢ δὲ Εὐα εἶχε «παρθενικὰ ὠραίσματα» καὶ ἦταν «τοῖς ἀκηράτοις ἀνθεσι τοῦ παραδείσου ἐναερίζουσα»⁶¹. Οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὴν πτώσει στὴν ἁμαρτία, ἔχασαν τὸ πρωτόκτιστο αὐτὸ κάλλος. Γι' αὐτὸ εἶναι σ' ἐμᾶς ἓνα τῶν «πρεπωδεστάτων... τὴν ἀπαράλλακτον καὶ φυσικὴν εἰκόνα τοῦ Πατρὸς ἡμᾶς τοὺς κατ' εἰκόνα μὲν γεγονότας, τὸν δὲ χαρακτηῖρα κιβδηλεύσαντας, ταύτην μὲν ἀποκαθαίρει τε τῶν κηλιδωμάτων καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος ἀναμορφώσασθαι»⁶².

Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα λέγει ὁ ἱ. Φώτιος γιὰ τὴν πνευματικὴ ὠραιότητα τῆς Θεοτόκου: «Ἐδει —λέγει— τὴν τῷ κάλλει τῆς ψυχῆς ἑαυτὴν ὠραίως ἐμμορφώσασαν λογάδα νύμφην ἐμφανισθῆναι, τῷ οὐρανίῳ νυμφίῳ ἐμπρέπουσαν. Ἐδει τὴν τῶν ἀρετῶν τοῖς τρόποις ὡς ἄστροις ἑαυτὴν οὐρανώσασαν τὸν τῆς δικαιοσύνης ἀνίσχουσαν ἥλιον πᾶσι τοῖς πιστοῖς ἐπιγνωσθῆναι. Ἐδει τὴν καθάπαξ ἑαυτὴν τῶν παρθενικῶν αἱμάτων τῇ βαφῇ πορφυρώσασαν εἰς ἀλουργίδα χρηματίσαι τοῦ Παμβασιλέως»⁶³.

Συχνάκις ἐξυμνεῖται ὑπὸ τοῦ ἱ. Φωτίου ἡ πνευματικὴ ὠραιότης τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι λ.χ. ἡ ἁγία πρωτομάρτυς Θεέκλα ἐξυμνεῖται ὡς «γυναικῶν καλλώπισμα»⁶⁴, ὁ φιλόχριστος βασιλεὺς παρουσιάζεται ὡς «ἄγαλμα σοφίας, καλλώπισμα εἰρήνης, ἀγλαΐσμα τῶν σκήπτρων»⁶⁵. Στὸν ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας Μιχαῆλ ὁ ἱ. Φώτιος γράφει: «Ὡ καλὸν ἄγαλμα τῶν ἐμῶν πόνων»⁶⁶. Ὁ Μ. Φώτιος, ἀναφερόμενος στὴν πόρνη τοῦ Εὐαγγελίου ποὺ μετενόησε, ὁμιλεῖ περὶ «τῆς ἐκ πορνικῶν βλαστημάτων ἄνθος σωφροσύνης ἀνασχούσης ὠραῖόν τε καὶ ἀμάραντον»⁶⁷.

Ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος πλάσθηκε «κατ' εἰκόνα Θεοῦ», ἡ ὠραιότης τῆς ψυχῆς συνίσταται στὸ ὅτι «καθάπερ ἐν τοῖς ἀγγέλοις κατὰ μετοχήν, οὕτω καὶ ἐν αὐτῇ τὸ ὑπερουσίον τε καὶ ὑπερφυῆς τῆς τε ὑπερουσίου οὐσίας καὶ τοῦ ἀσωμάτου κάλλους ἐνοπτρίζεται»⁶⁸.

60. Ἐνθ' ἄνωτ., «να'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 384.

61. Αὐτόθι, «κβ'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 168.

62. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σκβ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 761.

63. Βασιλείου Λαοῦργδα, *μν. ξ.*, σ. 97.

64. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 181.

65. Μ. Φωτίου, «Ὑμνος ἐκ προσώπου τῆς Ἐκκλησίας εἰς Βασιλεῖον, τὸν φιλόχριστον βασιλέα», *Migne* Ἐ.Π. 102, 584.

66. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ἡ', πρὸς Μιχαῆλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας», *Migne* Ἐ.Π. 102, 629.

67. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις νε'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 396.

68. Ἐνθ' ἄνωτ., «Ἐρώτησις λστ'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 256.

Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ὁ ἱερός Φῶτιος λέγει περὶ τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος «ἀπαύγασμα ὧν τοῦ Πατρὸς..., τὴν μορφήν ὠραίζε... καὶ τὸ συγγενὲς ἀνεκλήρουτε»⁶⁹.

10. Τὸ σωματικὸν κάλλος.

Στὰ ἔργα τοῦ Μ. Φωτίου καταχωροῦνται καὶ περιγραφές τοῦ σωματικοῦ κάλλους. Ἔστω ὡς παράδειγμα ἡ ἐξῆς ἐπιθалаμία περιγραφὴ τῶν χαρίτων κάποιας νύμφης ἐκ Θράκης, ἡ ὁποία περιγραφὴ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὶς περιγραφές τοῦ «Ἄσματος Ἀσμάτων»: «Ἐρωτες δὲ ρόδων στεφάνους πλεξάμενοι, οὓς ἐξ Ἀφροδίτης κήπων, ὅταν θέλωσι, δρέπονται, τὴν παστάδα πᾶσαν ἀνάπτουσι. Πειθῶ δὲ καὶ Πόθοι καὶ Ἰμερος τὸν σὸν κάλλος ἅπαν ἐνείμαντο, ὁ μὲν ἐφιζάνων (= καθήμενος) τοῖς ὄμμασι, ἀκείθεν ἐκπυρσεύων ἀμήχανον· οἱ δὲ τὰς παρειὰς αἰδοῖ φοινίσσοντες πλέον ἢ τὰς τῶν ρόδων ἢ φύσις κάλυκας, ὅταν ἠριναῖς ὥραις ὑπὸ τῆς ἀκμῆς σχιζόμεναι πετάλοις ἄκροις ἐρεϋθώνται (= κοκκινίζουν). Πειθῶ δὲ κατὰ τῶν χειλέων σκηνώσασα τὴν ἑαυτῆς χάριν συναποστάζει τοῖς ῥήμασιν. Ἐπανθεῖ δὲ τῇ κεφαλῇ πολὺς ὁ βόστρυχος, πορφύρων τε καὶ κατὰ μέτωπον σχιζόμενος»⁷⁰.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς περιγραφὴ: «Ποιεῖ παῖδα τὸ εἶδος ἄβρόν, τὴν ἀκμὴν ἔφηβον, κομῶντα μὲν τὸ ἐκ κροτάφων εἰς μέτωπον...»⁷¹. Ἐπίσης ὁ Μ. Φῶτιος παρουσιάζει περιγραφές γιὰ τὸ σωματικὸ κάλλος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου: «Ἡ λευκότης ἐπεφοίνισσεν αὐτοῦ μάλιστα περὶ τὸ στήθος καὶ τὸ πρόσωπον»⁷². Καὶ ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητῆς ἀναφέρεται ὡς «κάλλει προσώπου θαυμαστός»⁷³.

Ἡ θέα τοῦ σωματικοῦ κάλλους, ὅταν συνδυασθῇ μὲ ἔλλειψι σωφροσύνης καὶ ἐγκρατείας, δημιουργεῖ ἠθικοὺς κινδύνους: «Κάλλος δὲ σωμάτων εἴλκυσεν ὀφθαλμόν, καὶ δι' αὐτοῦ δέσμιον λαβῶν, κατεδουλώσατο τὸν αὐτοδέσποτον λογισμόν. Ὡσπερ ἀδύνατον ἐν θαλάσῃ πλέοντα, ταραχῆς καὶ ζάλης ἀπείρατον διαμεῖναι, οὕτως ἀμήχανον τὰ κάλλη σωμάτων ἐπισκοποῦντα καὶ περιεργαζόμενον, τῶν ἐκείθεν κυμάτων καὶ κινδύνων ἐκτὸς καθιστάναι»⁷⁴.

69. *Αὐτόθι*, «Ἐρώτησις μγ'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 316.

70. Μ. Φωτίου., «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 1352.

71. *Αὐτόθι*, 1365.

72. *Αὐτόθι*, 1444.

73. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 1449.

74. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ η'», *Migne* Ἐ.Π. 102, 688.

11. Τὸ κάλλος στὴν Τέχνη.

Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ ἱ. Φωτίου ἀναφέρεται ὄχι μόνον στὸ κάλλος τῆς ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς κτίσεως, ἀλλὰ καὶ στὶς διάφορες μορφές τῆς Τέχνης, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν κάποιο νόημα. Σὲ δισδιάστατες μορφές τῆς Τέχνης διαφαίνονται ἀντικείμενα τοῦ τρισδιαστάτου χώρου. Σὲ σχέσεις χρωμάτων ἢ φωτὸς καὶ σκιάς ἐμφανίζονται οἱ πλαστικὲς σχέσεις τῶν ὄγκων. Σὲ λέξεις, μελωδίες, ρυθμοὺς διαφαίνονται ἀόρατες ἰδέες⁷⁵.

Ὁ ἱερὸς πατὴρ συχνὰ ἀναφέρεται στὴ ρητορικὴ⁷⁶ καὶ στὴν ποιητικὴ τέχνη, τῆς ὁποίας «τὸ μὲν ἐστὶ διηγηματικόν, τὸ δὲ μμητικόν, καὶ τὸ μὲν διηγηματικόν ἐκφέρεται δι' ἔπους ἰάμβου τε καὶ ἐλεγείου καὶ μέλους, τὸ δὲ μμητικόν διὰ τραγωδίας Σατύρων τε καὶ κωμωδίας»⁷⁷.

Στὶς διονυχιστικὲς, εὐστοχες, αὐστηρὲς καὶ ἀπαιτητικὲς κριτικὲς αἰσθητικὲς ἀναλύσεις τοῦ Μυριοβίβλου, οἱ ὁποῖες προβάλλουν τὰ γνωρίσματα τοῦ κάλλους τοῦ γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ λόγου, ἀναφέρονται πλήθη ποιητῶν⁷⁸ (Ἡσίοδος, Ὅμηρος, Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης καὶ πολλοὶ ἄλλοι⁷⁹) καὶ ἐξετάζονται ἰδιαίτερος ἡ οὐσία, ὁ σκοπὸς καὶ οἱ μορφές τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Στὸ κεφ. σλθ' τοῦ Μυριοβίβλου γίνεται λόγος γιὰ πολλὰ ποιητικὰ εἶδη. Ἔτσι, ἀναφέρονται καὶ περιγράφονται τὸ ἔπος, τὰ ἑξάμετρα, ἡ ἐλεγεία, ὁ ἰάμβος, ἡ μελικὴ ποίησις, ὁ ὕμνος, τὸ προσόδιον, ὁ παιάν, ὁ διθύραμβος, ὁ ἀφιερωμένος στὸν Ἀπόλλωνα «νόμος», τὰ Ἀδωνίδα μέλη, πὺρ συνδέονται μὲ ὄρχησι, τὸ σκολιὸν ἢ παροίνιον μέλος, τὰ ἐρωτικά, τὰ γαμήλια, τὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Ὑμναίου ἐπιθαλάμια, τὰ ἐπικήδεια, ὁ θρηῖνος, τὰ παρθένια (γιὰ τοὺς χοροὺς τῶν παρθένων), τὰ δαφνηφορικά, τὰ τριποδηφορικά, τὰ ὠσχοφορικά καὶ ποικίλα ἄλλα μέλη (δημοτικά, «εὐκτικά», ἐμπορικά, «ἀποστολικά», γνωμολογικά, γεωργικά, «ἐπισταλτικά»⁸⁰).

75. Πρβλ. Nicolai Hartmann, «Selbstdarstellung», ἐν H. Schwarz, *Deutsche systematische Philosophie nach ihren Gestaltern*, τόμος 1, Berlin 1931, σ. 332. Johannes Hessen, *Wertlehre*, σ. 70, 221 ἐξ., 232-233. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ Ὁραϊό*, Ἀθήναι, 1972, σσ. 8-10. Τοῦ ἰδίου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, ἐν Ἀθῆναις 1988, σ. 277.

76. Μ. Φωτίου, «Μυριοβίβλον, σκγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 861.

77. Ἐνθ' ἄνωτ., «σλθ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1196.

78. *Αὐτόθι*, «ρξξ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 488-489.

79. Ἐνθ' ἄνωτ.

80. *Αὐτόθι*, «σλθ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1196-1208.

Ὁ Μ. Φώτιος ἀναφέρεται ὄχι μόνον στὴ «*Χερουβικὴ ὑμνολογία*», στὰ μελωδήματα τῶν ἱεροψαλτῶν⁸¹, ἀλλὰ καὶ στὶς Μοῦσες τοῦ Ἑλικῶνος⁸², στοὺς λειμώνες τῶν Μουσῶν⁸³, στὴν κιθαρωδία τοῦ Ὁρφέως⁸⁴, στὴ λύρα τοῦ Ἀπόλλωνος⁸⁵, στὰ γαμήλια καὶ ἐπιθαλάμια ἄσματα τῶν Παστάδων⁸⁶, στὰ διάφορα εἶδη τῆς ᾠδῆς καὶ τῆς μουσικῆς (ἐναρμόνιον, χρωματικόν, διατονικόν)⁸⁷ καὶ τῆς ὀρχήσεως⁸⁸ καὶ στὰ διάφορα μουσικὰ ὄργανα (κιθάρα⁸⁹, λύρα⁹⁰, αὐλούς⁹¹, σύριγγες⁹², κύμβαλα⁹³ κ.λπ.).

Ἐπίσης ὁ ἱερός πατὴρ μνημονεῦει ἐπανειλημμένως τὶς Τέχνες τοῦ χοροῦ, τῆς σκηνηῆς, τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μιμητικῆς⁹⁴. Ἰδιαιτέρως ἀναφέρεται στὸ «*Ἀττικὸν θέατρον*»⁹⁵, στοὺς «*κωμικοὺς καὶ τραγικοὺς*» ποιητές, στὰ ἀρχαῖα δράματα, ὅπως καὶ στὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνους, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ «*κορυφαῖον*» καὶ τοῦ ὁποῖου ἐπαινεῖ τὴν «*σοφίαν*»⁹⁶.

Στὰ ἔργα τοῦ Μ. Φωτίου γίνεται λόγος γιὰ τὴν Ὑφαντικὴ⁹⁷, τὴν Χαλκευτικὴ⁹⁸, τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ⁹⁹ καὶ τὴν Πλαστικὴ, τὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια, τοὺς ἀνδριάντες καὶ τὰ ὠραῖα ἀγάλματα (λ.χ. τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης)¹⁰⁰, τοὺς ἀρχιτέκτονες¹⁰¹, τοὺς ζωγράφους καὶ

81. Ἐνθ' ἄνωτ., «ορκβ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 772.

82. *Αὐτόθι*, «σγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 1359 καὶ 1372.

83. Ἐνθ' ἄνωτ., 1361.

84. Βασιλείου Λαοῦρδα, *Φωτίου ὁμιλίας*, σ. 101.

85. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 1372.

86. *Αὐτόθι*, 1349.

87. Μ. Φωτίου, ἔνθ' ἄνωτ., «σμβ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 1280.

88. Ἐνθ' ἄνωτ. καὶ *αὐτόθι*, «σλθ'», 1201.

89. Ἐνθ' ἄνωτ., «σγ'», 1372 καὶ Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ λγ'», *Migne* Ἐ.Π. 102, 949.

90. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 1357 καὶ 1372.

91. Ἐνθ' ἄνωτ., 1360.

92. *Αὐτόθι*, 1357.

93. Ἐνθ' ἄνωτ., 1360.

94. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολαὶ λθ', θ' καὶ ρ'», *Migne* Ἐ.Π. 102, 856· 913 καὶ 916.

95. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 1357.

96. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολαὶ λθ', μστ' καὶ ξγ'», *Migne* Ἐ.Π. 102, 856· 102, 957 καὶ 972.

97. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 856 καὶ 861.

98. *Αὐτόθι*, 856.

99. Ἐνθ' ἄνωτ., «σιε'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 708.

100. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σιε', σλε', σμβ' καὶ σγ'», *Migne* Ἐ.Π. 103, 708· 103, 1144-1145· 1272· 1337, 1376 καὶ 1377.

101. Ἐνθ' ἄνωτ., «σιέ'», 708.

γλύπτες («γραφεῖς καὶ πλάστας»)¹⁰², τοὺς Φειδίας καὶ Παρασίους καὶ Πραξιτέλεις καὶ Ζεῦξιδας¹⁰³ κ.λπ.

12. Τὸ κάλλος τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Ὁ Μ. Φώτιος, χρησιμοποιοῦν στό «Μυριόβιβλον» τὸ ἔργον «Παναθηναϊκός» τοῦ Ἀριστείδου, προβάλλει τὴν ὠραιότητα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξῆς περιγραφή: «Τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἄλλη κατασκευὴ» τῆς πόλεως εἶναι «ἄξια τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηναίων ὀνόματος». Ὁ κύκλος τοῦ ἄστεως εἶναι «μέγιστος μὲν τῶν ἑλληνικῶν, κάλλιστος δὲ τῶν πανταχοῦ». Τὰ τεῖχη φθάνουν ἕως τῆ θάλασσα. Ἡ πόλις παρουσιάζει «πάντα τὸν κόσμον καὶ τὸν παρὰ τῆς φύσεως καὶ τὸν παρὰ τῆς τέχνης... Τῶν μὲν αὐτοφυῶν ἀήρ τε οὗτος ἐξαίρετος... Ἐπι δὲ αὐτῆς τῆς ἀκροπόλεως ἡ θέσις, καὶ τὸ ὡσπερ αὔρας εὐχαρι προσβάλλον πανταχοῦ... Τοῦ δὲ τῆς πάσης Ἀττικῆς ἀέρος... ἄριστος καὶ καθαρῶτατός ἐστιν ὁ τῆς πόλεως ὑπερέχων. Γνοίης δ' ἂν αὐτὴν ἐπὶ τῇ πόρρωθεν ὡσπερ αὐγῇ τῷ ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς ἀέρι». Ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς Τέχνης, «τί χρὴ πρῶτον εἰπεῖν ἢ μέγιστον θεῖναι; Νεῶ τε γὰρ ἐνταῦθα οἱ αὐτοὶ μέγιστοι καὶ κάλλιστοι τῶν πανταχοῦ, καὶ ἀγάλματα... τῆς πρώτης τέχνης τὰ πρῶτα, καὶ παλαιὰ καὶ καινά. Πρὸς δὲ τούτοις βιβλίων ταμεία, οἷα οὐχ ἑτέρωθι γῆς φανερᾶς, καὶ μάλα τῶν Ἀθηναίων κόσμος οἰκεῖος»¹⁰⁴.

Στὸ «Μυριόβιβλον» ὑπενθυμίζεται συχνὰ τὸ κάλλος τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐτσι λ.χ. στοὺς χρόνους τοῦ Ξέρξου εἶναι χαρακτηριστικὰ «σεμνότης οἰκοδομημάτων, πανταχοῦ τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς ὑπομνήματα, ὁ παρὰ τῆς φύσεως κόσμος μείζον τοῦ παρὰ τῆς τέχνης προστιθεὶς τῇ πόλει τὸ κάλλος. Οἷα μὲν ἰδεῖν, ἀκρόπολις, οἷον ἄλλο θεῶν μετ' οὐρανὸν ἐνδιαίτημα! Οἷος δὲ τῆς Πολιάδος νεὺς καὶ τὸ Ποσειδῶνος τέμενος...»¹⁰⁵.

13. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἱ. Ναῶν.

Ὁ ἱ. Φώτιος ἀφιερώνει ἐξαίρετες σελίδες στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἱερῶν Ναῶν. Ἐτσι, ἀναφέρει τὸν «περικαλλῆ ναὸν» ποὺ βρισκό-

102. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ιδ'», *Migne Ἐ.Π.* 102, 749 καὶ «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1357.

103. Βασιλείου Λαοῦρδα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, 102.

104. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμστ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1484.

105. Ἐνθ' ἄνωτ., «σμγ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 1337.

ταν στη Ρώμη κοντά «τῷ Κλαυδίου φόρῳ» καὶ ἦταν «ἔργον Ρουφίνης εὐσεβόφρονος, ἧς τὸ γένος εἰς τὸ Κλαυδίου διέβαινεν αἷμα»¹⁰⁶. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν ἀφιερωμένος στοὺς μάρτυρες Κυπριανό, Ἰουστίνη καὶ Θεόκτιστο¹⁰⁷.

Οἱ ἱεροὶ ναοί, κατὰ τὸν ἱερὸ Φώτιο, ἀναπερώνουν «πρὸς θεῖον ἔρωτα ψυχὴν διαρκῶς ὅσοις ἀπὸ τῶν ἐν ὄψει καλῶν θεαμάτων ἢ πρὸς τὰ νοητὰ καὶ θεῖα κάλλη διεγειρομένη παρατείνεται σπουδῇ»¹⁰⁸.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμιλία, τὴν ὁποία ἐξεφώνησεν ὁ ἱ. Φώτιος κατὰ τὰ ἐγκαίνια ἀφιερωμένου εἰς τὴν Θεοτόκον¹⁰⁹ «περιωνύμου ναοῦ», μέσα στὰ ἀνάκτορα «ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ αὐτοκράτορος, τῆς Ἱερῆς Συνόδου καὶ τῶν ἀνωτάτων ἀρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως»¹¹⁰. Ἡ ὁμιλία αὐτή, ἡ ὁποία «εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ὠραιότερα κείμενα τῆς Βυζαντινῆς γενικῶς γραμματείας»¹¹¹, τονίζει ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς «ἐν μέσοις ἀνακτόροις ἀνάκτορον ἄλλο θεῖον καὶ σεβάσιμον ἀνιστάμενος καὶ τῇ πρὸς αὐτὸ παραβολῇ καὶ συγκρίσει ἰδιωτικὴν οἰκίαν ἀποφαίνων τὰ ἀνάκτορα, μᾶλλον δὲ τῷ οἰκείῳ κάλλει καὶ τῇ ἐνούση λαμπρότητι καὶ ταῦτα περιαστράπτων καὶ φαιδρύνων καὶ πολὺν παρασκευάζων τοῦ προτέρου κόσμου σεμνότερα. Εἵποις ἂν εἰς αὐτὸν ἰδῶν, οὐκ ἀνθρωπίνης χειρὸς ἔργον, ἀλλὰ θεῖαν τινὰ καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς δύναμιν τὸ κάλλος αὐτῷ, ἐπιμορφώσασθαι»¹¹². Τὰ προπύλαια τοῦ ναοῦ «περικαλλῆ διεσκεύασται· καὶ γὰρ μαρμάρων διαλεύκων πλάκες λαμπρόν τι καὶ χάριεν ἀποστίλβουσαι» εἶναι κατὰ τὸσον ὠραῖον τρόπο συνταριασμένες, ὥστε καθηλώνουν τὸν θεατῆ. Ὁ εἰσερχόμενος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ «θάμβους ἐμπίπταται..., τοῖς πολυμόρφοις καὶ πανταχόθεν ὑποφαινομένοις κάλλεσιν ὡς ἄστροις περιλαμπόμενος... Χρυσὸς τε καὶ ἄργυρος τὰ πλεῖστα τοῦ ναοῦ διειλήφασιν, ὁ μὲν ψηφῖσιν ἐπαλειφόμενος, ὁ δὲ εἰς πλάκας ἀποξεόμενός τε καὶ τυπούμενος, ἄλλος ἄλλοις ἐπιπασσόμενος (= πασπαλιζόμενος) μέρεσιν· ἐνταῦθα ἐπικοσμούμενα κιονόκρανα, ἐνταῦθα δὲ διὰ χρυσοῦ περιζώματα... (καὶ) ταῖς ἀλύσειν ἐπιπλεκόμενος χρυσός... Ἄργυρος δὲ περὶ τὰς πυλίδας καὶ στυλίδας τοῦ θυσιστηρίου σὺν τοῖς περιστώοις... Ἡ δὲ τοῦ ἐδάφους θέα εἰς ζώων μορφᾶς καὶ σχημάτων ἄλλας ἰδέας ταῖς πολυμόρφοις ψηφῖσι διαμορφωθεῖσα θαυμαστὴν τινα τοῦ τεχνίτου τὴν

106. *Αὐτόθι*, «ρθε'», Migne 'Ε.Π. 103, 541.

107. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 540-541.

108. Βασιλεῖου Λαοῦρδα, *μν. ἔ.*, σ. 74.

109. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 57* καὶ 59*.

110. *Αὐτόθι*, σ. 56*.

111. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

112. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 100.

σοφίαν παρεστήσατο, παῖδας, ὡς ἀληθῶς, καὶ πλασμάτων πλάστας τοὺς Φειδίας ἐκείνους καὶ Παρρασίους καὶ Πραξιτέλεις καὶ Ζεύξιδας ἐν τῇ τέχνῃ ἀπελέγξασα»¹¹³.

Τὸ μόνο μειονέκτημα τοῦ ἱεροῦ ναοῦ κατὰ τὸν Μ. Φώτιο εἶναι, ὅτι «ὁ τοῦ τεμένους ἀρχιτέκτων..., εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν χῶρον ἅμα πάντα συλλέξας τὰ κάλλη οὐκ ἔῃ τὸν θεατὴν καθαρῶς ἐντροφηῆσαι τῷ θεάματι, ἄλλον ἀπ' ἄλλων ἐφελκόντων τε καὶ μετασπώντων καὶ μὴ παραχωρούντων ὅσον τις ἐθέλει τοῦ ὀρωμένου κορέννυσθαι»¹¹⁴.

14. Ἡ Ἱερὰ Ζωγραφικὴ ἢ Εἰκονογραφία.

Ἄξια ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ὅσα ὁ ἱερὸς Φώτιος λέγει καὶ γιὰ τὴν Ἱερὰ Ζωγραφικὴ ἢ Εἰκονογραφία, ἐξαίρων τὸ βυζαντινὸ «στῦλ» τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ζωγραφικῆς ποῦ θαυμάζεται σήμερα ἰδιαίτερος γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἐπικαιρότητά του. Ἡ θετικὴ ἀξιολόγησις τοῦ «στῦλ» αὐτοῦ ἐπικράτησε, διότι ἡ σημερινὴ Αἰσθητικὴ, ἐκτὸς τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν τοῦ «κλασικῶς Ὁραίου» καὶ τοῦ «Χαριέντος», ἀναγνωρίζει καὶ τὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ «Ἵπερόχου» ἢ τοῦ «Ἵψηλοῦ», ποῦ δεσπάζει στὴ Βυζαντινὴ Τέχνη. Ἐπειτα ἡ σημερινὴ Αἰσθητικὴ, ἐκτὸς τοῦ καλλιτεχνικοῦ «νατουραλισμοῦ», ποῦ ἀντιγράφει καὶ μιμεῖται πιστῶς τὴν φυσικὴ πραγματικότητα¹¹⁵, θεωρεῖ ὡς παραδεκτὰ καὶ ἀξιολογεῖ θετικῶς ἢ καὶ ἐξυμνεῖ καὶ ἄλλα καλλιτεχνικὰ «στῦλ», ὅπως λ.χ. τοῦ Ἐμπρεσιονισμοῦ (Impressionismus)¹¹⁶, ἀκόμη καὶ τοῦ μετριασμένου Ἐξπρεσιονισμοῦ (Expressionismus), ποῦ ἀνακαλύπτουν τὴ διάστασι τοῦ πνευματικοῦ βάθους, ἐκφράζουν ἐντυπώσεις ἢ ἐσωτερικὰ βιώματα καὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς τεχνικῆς τῆς πιστῆς ἀντιγραφῆς τῶν φυσικῶν ἀνατομικῶν περιγραμμάτων ἢ καὶ φυσικῶν χρωμάτων καὶ καταστάσεων. Μάλιστα ὁ Ἐμπρεσιονισμὸς ἔχει μορφολογικὰ στοιχεῖα, ποῦ θυμίζουν κάπως τὰ μωσαϊκά, καθὼς παρατάσσει τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ τὰ ἀναμινγῆ, τεμάχια βασικῶν χρωμάτων, τὰ ὁποῖα μόνον ἀπὸ κάποια ἀπόστασι δείχνουν καθαρὰ τὸ ἐξεικονιζόμενο ἀντικείμενο. Ὅπως ἔχομε ἤδη σημειώσει, «ὄλες οἱ ἀντινατουραλιστικὲς τεχνοτροπιὲς τῆς νεώτερης

113. *Αὐτόθι*, σσ. 100-102.

114. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 102.

115. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμγ'», *Μίγνη Ἐ.Π.* 103, 1373: «τῇ τέχνῃ φύσιν μιμήσασθαι».

116. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μηνύματα τῆς Ζ' Οἰκουμένης Συνόδου*, σ. 63. Τοῦ ἰδίου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία*, σ. 18.

και της μοντέρνας τέχνης συνετέλεσαν, ώστε να εκτιμάται ή Βυζαντινή Τέχνη που, πραγματοποιώντας την υπερπήδηση της πραγματικότητας των όρατων, χωρητών, αριθμητών, μετρητών και σταθμητών πραγμάτων, εισδύει στη σφαίρα του όντως όντος και απεικονίζει τις αΰλες και μυστικές του διαστάσεις, χωρίς να ενδιαφέρεται πολύ για την φυσική πραγματική μορφή και για την ακρίβεια των ανατομικών αναλογιών και των ένδοκοσμικών προοπτικών»¹¹⁷.

Στα πλαίσια αυτά κινείται ακριβώς ή Αισθητική του Ι. Φωτίου που αναφέρεται στην Ζωγραφική. Ο έπιφανής Έκκλησιαστικός Πατήρ δέχεται τη «νατουραλιστική» κοσμική Ζωγραφική, ή όποια απεικονίζει πιστώσ τὰ του «ἀρχετύπου ἰνδάματα»¹¹⁸, ἀλλά ἐξαιρεί και την έμπρεσιονιστική ή αναγωγική Ίερὰ Ζωγραφική ή Εἰκονογραφία, ή όποια μεταμορφώνει και ἐξιδανικεύει την πραγματικότητα. Στην λειτουργική γενικώς τέχνη, όπως λέγει, παρεμβαίνει «ή θεία ἐνέργεια», ή όποια «ταῖς διανοίαις ἀναπλάττει» τὰ ἐξεικονιζόμενα ἀντικείμενα, διότι «μορφάζεται μὲν ἐπὶ τῇ ὕλῃ και τὴν χεῖρα ὑπηρετοῦσαν ἔχει, ἀλλ' ἀνωθεν κινουμένην· ὑπηρετεῖται γὰρ ταῖς ἀνωθεν ἐπιπνοίαις και λογισμοῖς ἔμφοροι και πρὸς τὴν εὐσεβῆ κρίσιν ἀνηγμένοις»¹¹⁹.

Οἱ ἱερὲς εἰκόνες εἶναι φορεῖς θείας ἐνεργείας και Χάριτος. Γι' αὐτό, όπως «και τὰ ἄλλα τῆς θείας ἡμῶν θρησκείας σύμβολα, ἐπεὶ κἂν ὕλην οὐχ ἐτέραν ὑποβέβληται, ἀλλ' οὖν γε πρὸς τὸ πολλῶ ἄμεινον μετεσκευάσται (χρήσει γὰρ και κλήσει και μυσταγωγία και τῇ τῶν παραδειγμάτων θειότητι, ὧν τοῖς χαρακτηροσι διαμεμόρφωται, και μυρίοις ἄλλοις καθαγιασθέντα τετελείωται), διὰ τοῦτο οὐκέτι ξύλα... οὐ μὴν οὐδὲ χρώματα γυμνά τῆς εἰδοποιούσης και παρεδρευούσης δυνάμεώς τε και χάριτος οὐκ ἂν ἐννοηθεῖη ποτέ, οὔτε παρονομασθήσεται· ἅγια δὲ

117. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ Χριστιανισμὸς και τὸ Ὁραῖο*, σσ. 21-22. Ὅπως ἔχομε ἐπισημάνει, ή Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιαστική Τέχνη ἐκτιμάται ἀπὸ τὴν Αἰσθητική και γιὰ τὸ ὅτι σήμερα ἀναγνωρίζεται ή αἰσθητική κατηγορία τοῦ «ὑπερόχου» ή τοῦ «ἠμηλοῦ», τὸ ὅποιο, καθὼς διασπᾶ τὰ ὄρια τῆς στατικής μορφῆς και ὀδηγεῖ στὸ συνδυασμὸ βιωμάτων ἀπόσεως και ἔλξεως, προσιδιάζει περισσότερο πρὸς ἔκφρασι τοῦ γνησίου θρησκευτικοῦ βιώματος, στὸ ὅποιο, συμφῶνως πρὸς τὴν κλασική διατύπωσι τοῦ Rudolf Otto, ἐναρμονίζεται τὸ mysterium tremendum πρὸς τὸ mysterium fascinosum (Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐλευθερία και Τέχνη*, σ. 51).

118. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις σγ'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 1061.

119. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις ρια'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 653.

μαῖλλον καὶ τίμια καὶ δεδοξασμένα καὶ σεπτὰ»¹²⁰.

Ἐπομένως τὰ δημιουργήματα τῆς Εἰκονογραφίας, «τῆς ἄνωθεν ἐνεργείας, καὶ οἷς ἀνατέθενται, ὧν τε τὴν κλήσιν καὶ τὸ εἶδος φέρουσιν, ἐν μετουσίᾳ γεγόμενα, καὶ τὸν ἡμέτερον νοῦν πρὸς ἐκεῖνα διαβιβάζοντα, διαπορθμεύοντά τε ἡμῖν τὴν ἐκεῖθεν ἀγαθοειδή καὶ θείαν εὐμένειαν, οὐκ ἐκ τῆς ὕλης ἂν εἰκότως κληθείη· οὐ μὴν οὐδ' ἀπὸ τινος ἀπεμφαινούσης ἄλλης καὶ τοῖς ἀντικειμένης ἀρμοζούσης ιδιότητος· ἀλλ' ὧν τε μετέσχε, καὶ πρὸς ἃ παρήκται· οἷς τε ὑπηρετεῖται καὶ ἀφιέρωται· ἐκεῖθεν εὖ μάλα, καὶ λίαν ἐνδίκως καὶ γινώσκειται τοῖς εὐσεβέσιν ὄντως καὶ ὀνομάζεται»¹²¹.

Ἡ Αἰσθητικὴ αὐτή, κατὰ τὸν ἱ. Φώτιο, εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἀποστολικὴ καὶ πατερικὴ παράδοσι. Γι' αὐτὸ ὁ ἱερός πατὴρ τονίζει: «Τῆς γὰρ ἀνέκαθεν ἀποστολικῆς τε καὶ πατρικῆς παραδόσεως τὸ θεῖον καὶ ἀδιάπτωτον κήρυγμα, οἷόν τις ἔμπνους σοφία, τὴν ὕλην ἀπολαμβάνουσα, καὶ κατὰ τοὺς ἰδίους καὶ ἱεροὺς θεσμοὺς ἐργαζομένη, ταύτην καὶ τεχνιτεύουσα, εἰκονίζει τε καὶ μορφοποιεῖ οὐδὲν τῆς ὕλικῆς ἀκοσμίας ἢ τῆς ἀνθρωπίνης περιοργείας, ἐν αὐτοῖς ἐῶσα παρρησιάζεσθαι· ὅλον δὲ τὸ ἔργον ἑαυτῆς δεικνύουσα καὶ ἀποφαίνουσα καθαρὰς ἡμῖν καὶ ἀκιβδήλους ἐν τοῖς σεπτοῖς εἰκονίσμασι τὰς τῶν πρωτοτύπων ἐμφάσεις ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἱεροτύπως παρέχεται»¹²².

Σύμφωνες πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς λειτουργικῆς αὐτῆς Αἰσθητικῆς τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἶναι καὶ οἱ ἐξῆς ἐπισημάνσεις του: «Τὸν μὲν τοῦ σώματος ἔρωτα, ἐπερωμένον οἱ σωματικοὶ γράφουσι· γράφουσι δὲ καὶ τὸν θεῖον, ὅσοι τὸ νοερὸν αὐτοῦ κάλλος ψυχαῖς καθαραῖς ἐνεμορφώσαντο· ἀλλ' οἱ μὲν βαφαῖς καὶ χρωμάτων ἄνθεσιν· οἱ δ' αὐ ἄρεταις καὶ λαμπροτέροις τοῖς κατορθώμασιν»¹²³.

Ὁ ἱερός πατὴρ ἐπανειλημμένως παρουσιάζει τὴν Αἰσθητικὴ τοῦ ὀρθοδόξου εἰκονογραφικοῦ κύκλου. Γιὰ τὸν Παντοκράτορα λ.χ. τοῦ ἱ. ναοῦ τῶν ἀνακτόρων, πού ἀναφέραμε πρὸ πάνω, λέγει: «Ἐπ' αὐτῆς γὰρ τῆς ὀροφῆς ἀνδρείκελος εἰκὼν μορφὴν φέρουσα τοῦ Χριστοῦ πολυανθέσι ψηφίσιν ἐγγέγραπται· εἰποῖς ἂν αὐτὸν τὴν γῆν ἐφορᾶν καὶ τὴν περὶ ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησίν τε καὶ κυβέρνησιν· οὕτως ἀκριβῶς ὁ γραφεὺς κἂν τοῖς σχήμασι καὶ τοῖς χρώμασι τὴν τοῦ

120. Ἐνθ' ἀνωτ., 656. Ἰωάννου Ν. Βαλέττα, *Φωτίου... Ἐπιστολαί*, σ. 402.

121. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις ρια'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 656.

122. *Αὐτόθι*, 653.

123. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ 4α'», *Migne Ἐ.Π.* 102, 901.

δημιουργοῦ περὶ ἡμᾶς κηδεμονίαν ἐπίπνους, οἶμαι, γενόμενος ἐνετυπώσατο»¹²⁴. Ὁ Παντοκράτωρ «δορυφορεῖται» ὑπὸ «πληθὺς ἀγγέλων», ποὺ εἶναι ζωγραφισμένοι «πρὸς αὐτῇ τῇ ὀροφῇ τοῦ ἡμισφαιρίου τμημασιν ἐγκοίλοις»¹²⁵.

Γιὰ τὶς λοιπὲς εἰκόνες τοῦ ἰδίου ἱ. ναοῦ ὁ Μ. Φώτιος λέγει μὲ γλαφυρότητα: «Ἡ δ' ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἀνεγειρομένη ἀψὶς τῇ μορφῇ τῆς παρθένου περιαστράπτειται, τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλούσης... Χορὸς δὲ μαρτύρων καὶ ἀποστόλων, ναὶ δὴ καὶ προφητῶν καὶ πατριαρχῶν, ὅλον πληροῦντες ταῖς εἰκόσι τὸ τέμενος ἐξωραϊζουσιν»¹²⁶. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἱ εἰκόνες αὐτὲς συντελοῦν, ὥστε ὁ ἱερὸς αὐτὸς ναὸς νὰ εἶναι πολὺ ὠραιότερος ἀπὸ τὸν περίφημο ναὸ τοῦ Σολομῶντος, ὁ ὁποῖος διακρινόταν γιὰ «τὸ κάλλος, τὸ μέγεθος καὶ τὴν πολυτέλειαν»¹²⁷. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἱ. ναοῦ τῶν ἀνακτόρων ἦταν ἐκδηλὸς, διότι αὐτὸς ὄχι μόνον ἦταν φορεὺς «τῆς χάριτος καὶ τοῦ Πνεύματος», ἐνῶ ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος ἐκπροσωποῦσε «τὸν νόμον καὶ τὸ γράμμα», ἀλλὰ καὶ διότι ὑπερεῖχε «καὶ τῷ κάλλει καὶ τῇ ἄλλῃ τεχνουργίᾳ καὶ δεξιότητι»¹²⁸.

Ὁ Μ. Φώτιος, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας Μιχαήλ, ἐξυμνεῖ «τὸ κάλλος τῆς λατρείας..., δι' ἧς εἰς τὴν ὑπὲρ νοῦν οὐσίαν καὶ πάντων αἰτίαν καὶ δημιουργὸν ἀναγόμενοι, τὴν ἐνοειδῆ καὶ ὑπέρθρον τῆς Τριάδος θεότητα, καθ' ὅσον ἐστὶν ἀνθρώπων δυνατόν, ἐνοπριζόμεθα»¹²⁹. Στὴν ἰδίᾳ ἐπιστολῇ παραθέτει καὶ μερικὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς Λειτουργικῆς Αἰσθητικῆς του. Ἐφ' ὅσον «ἡ τιμὴ τῶν εἰκονισμάτων τιμῇ γίνεται τῶν εἰκονιζομένων»¹³⁰, αἱ «ἀνέκαθεν ἀποστολικαὶ τε καὶ πατρικαὶ παραδόσεις» καὶ ἡ «τῶν ἱερῶν Λογίων ἐκφαντορία» ἐπιβάλλουν πρῶτον «τὴν εἰκόνα Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν..., ἐπὶ τιμῇ καὶ σεβασμιότητι τοῦ εἰκονιζομένου, προσκυνεῖσθαι καὶ τιμᾶσθαι»¹³¹. Μὲ τὴν εἰκόνα αὐτῇ, ὅπως «καὶ τοῖς ἄλλοις ἱεροῖς τύποις καὶ συμβόλοις... ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἀδιαιρέτως εἰς τὴν ἀμέριστον ἐκείνην ἐνοειδῆ τε καὶ ἐνοποιὸν θεότητα ἀναγόμεθα»¹³².

124. Βασιλείου Λαοῦρδα, μν. ἔ., σ. 102.

125. Ἐνθ' ἄνωτ.

126. Αὐτόθι, σ. 102-103.

127. Ἐνθ' ἄνωτ.

128. Αὐτόθι.

129. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ η', πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας», Migne Ἐ.Π. 102, 628.

130. Ἐνθ' ἄνωτ., 652.

131. Αὐτόθι, 653.

132. Ἐνθ' ἄνωτ.

Ἰδιαιτέρως «τὸν τίμιον σταυρὸν προσκυνοῦμεν, ἐν ᾧ τὸ Δεσποτικὸν ἐτανύσθη σῶμα καὶ τὸ τοῦ κόσμου καθάρσιον ἀνέβλυσεν αἷμα»¹³³.

Ἐκτὸς τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τιμᾶμε καὶ προσκυνοῦμε «καὶ τῆς παναχράντου καὶ ἀειπαρθένου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων τὰς ἱερὰς εἰκόνας, κατ' ἀναλογίαν τῆς τῶν πρωτοτύπων ὑπεροχῆς καὶ σεβασμιότητος... Καὶ γὰρ καὶ δι' αὐτῶν εἰς ἐνοποιὸν τινα καὶ συναγωγὸν ἀναγόμεθα θεωρίαν, καὶ τῆς πρὸς τὸ ἀκρότατον τῶν ὀρεκτῶν δι' αὐτῆς ἀξιούμεθα θείας καὶ ὑπερφουοῦς συναφείας»¹³⁴.

Ἡ ἀναγωγικὴ καὶ μυσταγωγικὴ εἰκονογραφία προβάλλει «τὸν οἰκεῖον κόσμον καὶ τὸ κάλλος» τῆς Ἐκκλησίας καὶ συντελεῖ στὸ νὰ παρουσιάζεται αὐτὴ ὡς «νύμφη, οὐκ ἐν κροσσωτοῖς χρυσοῖς, ἀλλ' ἐν ἱεροῖς ἐξωραϊσθεῖσα εἰκονίσμασιν, ἐκ δεξιῶν τοῦ Χριστοῦ» παρισταμένη καὶ «ἰλαροῖς καὶ χαίρουσιν ὀφθαλμοῖς καθορωμένη καὶ ἐναγλαῖζομένη»¹³⁵.

Ἀπὸ ἄποψι αἰσθητικὴ ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἡ ὁμιλία τοῦ Μ. Φωτίου, ποὺ ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς ἁγίας Σοφίας «τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή»¹³⁶. Ἡ ὁμιλία ἐξαίρει τὸ γεγονός, ὅτι μετὰ τὸ τέλος τῆς εἰκονομαχίας καθιερώθηκε στὸν ἱ. ναὸ τῆς ἁγίας Σοφίας θαυμασιὰ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου (πιθανῶς τῆς Ὁδηγητρίας, κατὰ τὸν André Grabar)¹³⁷. Κατὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀνάλυσι τοῦ περιεχομένου τῆς ἱ. εἰκόνας, ὁ Μ. Φώτιος τονίζει ὅτι «ἡ τῆς παρθένου μορφή ἐγχαραττομένη κατευφραίνει δεξιώσεις, οὐκ οἴνου κρατήρος, ἀλλὰ καλοῦ θεάματος παρέχουσα ἀπαρῦεσθαι, ὑφ' οὗ τὸ νοερὸν ἡμῶν τῆς ψυχῆς διὰ τῶν σωματικῶν ὀμμάτων καταρδόμενον (= καταρδευόμενον) καὶ πρὸς ἔρωτα θεῖον ὀρθοδοξίας τὴν βλάστησιν ὀμματούμενον τὴν τοῦ ἀληθοῦς ἀκριβεστάτην θεῶν ἐν λόγῳ καρποφορίας προβάλλεται. Οὕτως ἡ τῆς παρθένου χάρις εὐφραίνει, θάλπει, ρωννύει καὶ εἰκονίσμασι. Παρθένος μήτηρ ἀγναῖς ἀγκάλαις τὸν κοινὸν φέρουσα πλάστην εἰς κοινὴν τοῦ γένους σωτηρίαν ὡς βρέφος ἀνακλινόμενον, τὸ μέγα τοῦτο καὶ ἄφραστον τῆς οἰκονομίας μυστήριον»¹³⁸. Διὰ «τῆς ἄνωθεν ἐπιπνοίας ἡ ζωγράφος τέχνη οὕτως ἀκριβῶς

133. *Αὐτόθι*.

134. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 653 καὶ 656.

135. *Αὐτόθι*, 656.

136. Βασιλείου Λαοῦρδα, *μν. ε.*, σσ. 164 ἐξ.

137. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 92*.

138. *Αὐτόθι*, σ. 167.

εἰς φύσιν τὴν μίμησιν ἔστησε»¹³⁹. Στὴν εἰκόνα ἑναρμονίζονται ἀφ' ἑνὸς «ἢ στοργὴ πρὸς τὸ τεχθέν» (θεῖο Βρέφος) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ κατοπτριζομένη στὸ ὄμμα τῆς Θεοτόκου βίωσις τοῦ ὑπερφυοῦς μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας. «Οὕτω διεσαρκώθη τὰ χεῖλη τοῖς χρώμασιν, (ὥστε) καὶ συνεπτύχθαι μόνον καὶ ἡρεμεῖν ὡς ἐν μυστηρίοις, ἀλλ' οὐκ ἔχειν δι' ὅλου τὴν ἡσυχίαν ἀκίνητον, οὐδὲ μιμήσει τὴν μορφήν ἐνωραῖζεσθαι, ἀλλ' αὐτόχρομα τυγχάνειν ἀρχέτυπον»¹⁴⁰.

Ὁ Μ. Φώτιος, ἀναφερόμενος στὴν προηγηθεῖσα περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία εἶχεν ἀφαιρέσει ἐκ τῶν ἱ. ναῶν εἰκόνες, ἐρωτᾷ: «Ὁρᾷς οἶον κάλλους τὸ τῆς ἐκκλησίας ἐχίρεινε πρόσωπον, ὄσης δὲ λαμπρότητος ἀπεστέρητο, ἡλίκων δὲ χαρίτων σκυθρωπὸς ἐκράτει κατήφεια;... Ὁ περιώνυμος οὗτος καὶ θεῖος ναός... ἐσκυθρώπαζε (τῆς γὰρ εἰκονουργικῆς ἀναστηλώσεως οὕτω ἀπειλήφει τὸ δικαίωμα), ἀμυδρὰς τοῖς προσιούσι τὰς ἀκτῖνας ἠφίει τῆς ὄψεως καὶ στυγνὸν ἐπὶ τούτοις τὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἐδείκνυτο πρόσωπον»¹⁴¹. Ἀντιθέτως, μὲ τὴν ἀναστήλωσι τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ἡ Ὁρθοδοξία, ἀφοῦ «τὸν νυμφικὸν καὶ ἀρχαῖον ἐπανηρημένην κόσμον περιέθετο»¹⁴², ἀπέβαλε τὴν σκυθρωπότητα, «ἐνωραῖζεται καὶ διαπρέπει ἀγαλαῖσμασι καὶ τὸν πλοῦτον αὐτῆς προικοφορεῖ καὶ χαίρουσα φαιδρὰ φαιδρῶς ὑπακούει τῆς τοῦ νυμφίου φωνῆς διακεκραγὸτος καὶ λέγοντος: Ὁλη καλὴ ἢ πλησίον μου, καὶ μῶμος οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῇ»¹⁴³. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, μετὰ τὸ τέλος τῆς εἰκονομαχίας, εἶναι «καλὴ», διότι «τῇ τῶν δογματικῶν ὀρθότητι τὰ τῶν χρωμάτων ἄνθη κεράσασα καὶ κάλλος ἱερὸν ἱεροπρεπῶς αὐτῇ δι' ἀμφοῖν ἐμορφώσασα καὶ οἰονεῖ ὄλην δι' ὅλου καὶ παντέλειον ἀγαλατοφοροῦσα τὴν εὐσέβειαν οὐ παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων ὠραία κάλλει γνωρίζεται, ἀλλὰ καὶ παρ' οὐστῖνας οὐν ἑτέρους εἰς ἄφραστον εὐπρεπείας ἐξήρηται ὠραιότητα»¹⁴⁴.

Οἱ ἱερῆς εἰκόνες ἔχουν καὶ διδακτικὸ σκοπὸ, διότι, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Μ. Βασίλειος, «ἃ γὰρ ὁ λόγος τῆς ἱστορίας διὰ τῆς ἀκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφικῆ σιωπῶσα διὰ μιμήσεως δείκνυσιν»¹⁴⁵. Κατὰ

139. Ἐνθ' ἀνωτ.

140. Αὐτόθι.

141. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ.167-168.

142. Αὐτόθι, σ. 169.

143. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 168.

144. Αὐτόθι.

145. Μ. Βασίλειος, «Ὁμιλία ιζ' εἰς Βαρθολαῖ Μάρτυρα», *Migne* Ἐ.Π. 31, 484-489. Ὁ ἴδιος ἱ. πατὴρ στὴν ὁμιλία του στοὺς ἁγίους 40 μάρτυρες λέγει ὅτι «ἃ γὰρ ὁ λόγος τῆς ἱστορίας διὰ τῆς ἀκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφικῆ σιωπῶσα διὰ μιμήσεως δείκνυσιν» (Μ. Βασίλειος, «Ὁμιλία ιθ' εἰς τοὺς ἁγίους τεσσαρά-

τὸν Μ. Φώτιο, «Χριστὸς σαρκὶ ἐπεδήμησε καὶ τῆς τεκούσης ὠλένας ἐφέρετο· τοῦτο καὶ ταῖς εἰκόσιν ὁράται καὶ πιστοῦται καὶ κηρύσσεται, αὐτοψίας νόμῳ διατρανουμένης τῆς μαθήσεως καὶ τοὺς θεατὰς ἐφελκομένης εἰς ἀπροφάσιστον συγκατάθεσιν... Ὡσπερ γὰρ ὁ λόγος ὁ δι' ἀκοῆς, οὕτω δι' ὄψεως ἢ μορφῆ τοῖς τῆς ψυχῆς ἐγγαράσσεται πίναξιν, ὁμόφωνον τῆς εὐσεβείας... τὴν μάθησιν διαγράφουσα»¹⁴⁶.

15. Ἐνότης μέσα στὴν ποικιλομορφία.

Ὁ ἀναγωγικὸς καὶ μυσταγωγικὸς χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Χριστιανικῆς Τέχνης μπορεῖ, κατὰ τὸν Μ. Φώτιο, νὰ συνδυάζεται μὲ ποικιλία μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν. Ὁ ἱερὸς πατὴρ κατὰ κλασσικὸν τρόπο διετύπωσε τὴν ἀλήθεια, ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ποικιλομορφία μέσα στὴν ἐνότητα καὶ ἐνότης μέσα στὴν ποικιλομορφία καὶ ἐνοφθαλμίζει στὴν πολύεδρη, πολυδιάστατη καὶ πολύπτυχη ἐμπειρία καὶ πνευματικὴ τῆς βίωσης διάφορα τοπικὰ «στύλ», ἐτερόμορφα, ἀλλὰ ὁμόλογα καὶ ὁμογενή, ἀναγωγικὰ καὶ μυσταγωγικὰ στοιχεῖα ποὺ κατὰ τόπους, χρόνους καὶ λαοὺς ἀποτελοῦν ἰσοδύναμα ὀστράκινα σκευὴ τοῦ οὐρανοῦ θησαυροῦ τῆς, διότι ἀναχωνεύονται στὴν πυρακτωμένη κάμινό τῆς. Τὸ ἄκτιστο θαβώρειο φῶς, προσπίπτον στὸ πρῖσμα τῆς Ὁρθοδόξιας, ὑφίσταται, τρόπον τινά, φασματοσκοπικὴ ἀνάλυσι καὶ παρουσιάζει ὅλα τὰ χρώματα τῆς ἰριδος μὲ ἀναρίθμητες ἀνταύγειες. Ἡ χρωματικὴ αὐτὴ «ἐτερότης τε καὶ παραλλαγὴ», ποὺ δὲν

κοντα μάρτυρας», *Migne Ἐ.Π.* 31, 509). Κατὰ τὴν διατύπωσι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, «βίβλοι τοῖς ἀγραμμάτοις αἱ εἰκόνες καὶ τῆς τῶν ἁγίων τιμῆς ἀσίγητοι κήρυκες, ἐν ἀήχῳ φωνῇ τοὺς ὁρῶντας διδάσκουσαι καὶ τὴν ὄρασιν ἀγιάζουσαι» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Λόγος Α' ἀπολογητικὸς πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας», *Migne Ἐ.Π.* 94, 1265-1268). Χαρακτηριστικῶς καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης θεωρεῖ τὴ στοχαστικὴ θεὰ τῶν ἱ. εἰκόνων ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὴν ἀνάγνωσι τῶν «θεοχαράκτων Εὐαγγελίων»: «Καὶ ὁ ἐνταῦθα διὰ χάριτος καὶ μέλανος, οὕτως ἐπὶ τῆς εἰκόνης διὰ ποικίλων χρωμάτων ἢ ὅ,τι τύχοι ἀν' ἄλλων ὑλῶν ἐγγαράττεται... Βίβλοι γάρ εἰσιν ἱεραὶ (αἱ εἰκόνες), προκείμεναι κατ' ὄψιν ἐν πάσαις ταῖς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαις, παντὶ ὀφθαλμῷ ἀνθρώπου, ὡς ἀκοῆ, αἱ διὰ λόγου» (Θεοδώρου Στουδίτου, «Ἀντιρρητικὸς πρῶτος κατὰ εἰκονομάχων», *Migne Ἐ.Π.* 99, 340 καὶ 349).

146. Βασιλείου Λαοῦρδα, *μν. ἔ.*, σ. 170, ὅπου γιὰ τὶς ἱ. εἰκόνες τῶν μαρτύρων ὁ ἱ. Φώτιος προσθέτει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς: «Μάρτυρες δεσποικῆς ἀγάπης ὑπερήθλησαν, τὸ φίλτρον τοῦ πῶθου τοῖς αἵμασι παραστήσαντες καὶ τὴν μνήμην αἱ βίβλοι συνέχουσι· ταῦτα καὶ ταῖς εἰκόσιν ὁρῶνται διαπραττόμενοι, ἐναργέστερον τῆς γραφῆς παρεχομένης τῶν μακαρίων ἐκείνων εἰς γνώσιν τὴν ἀθλήσιν...».

ἐμποδίζει νὰ δεχώμεθα «τὴν ἐνοειδῆ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ Πνεύματος»¹⁴⁷, ἀποκλείει κάθε λειτουργικὸ ἢ αἰσθητικὸ κονφορμισμὸ ἢ μονισμὸ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι μέσα στὴν Ὁρθόδοξο Αἰσθητικὴ δὲν ἔχει θέσι ὁ ἰσοπεδωτικὸς ὁδοστρωτῆρ τῆς ἀπολύτου ὁμοιομορφίας. Ὅπως δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστο πρὸς τὸ ὀρθόδοξο πνεῦμα τὸ διαφορετικὸ σχῆμα τῆς κόμης τῶν κληρικῶν¹⁴⁸ ἢ ἡ ποικιλία τῶν γλωσσῶν, μὲ τὶς ὁποῖες ἀναγινώσκονται καὶ κατανοοῦνται τὰ ἱερὰ κείμενα¹⁴⁹, ἢ τὸ ἐὰν ὁ σταυρὸς¹⁵⁰, τὰ ἱερὰ σκεῦη καὶ τὰ λοιπὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα ἔχουν διαφορετικὰ σχήματα καὶ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ χρυσοῦ ἢ ἄργυρο ἢ χαλκὸ ἢ ἄλλη ὕλη¹⁵¹, κατὰ παρόμοιον τρόπον, ὅπως τονίζει ὁ Μ. Φώτιος, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ὀρθόδοξο εἰκονογραφικὴ παράδοσι ἢ ποικιλία τῶν χρωμάτων καὶ τῶν μορφολογικῶν ἢ προσωπογραφικῶν χαρακτηριστικῶν. Οἱ Ἕλληνες, λέγει, ζωγραφίζουν τὸν Χριστὸ ὡς Ἕλληνα, οἱ Ρωμαῖοι ὡς Ρωμαῖον, οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ Αἰθίοπες θὰ τὸν παρουσιάσουν μὲ τὴν ἰδική τους μορφή¹⁵². Γι' αὐτὸ ὁ μέγας ἐκκλησιαστικὸς πατὴρ στὴ συνέχεια διακηρύττει: «Ὁὐ πάντως λυμαίνεται τῶν εἰκονισμάτων τὸ ἀνόμοιον τὴν τῆς εἰκόνος φύσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν. Οὐ γὰρ μόνω σχήματι σώματος καὶ μορφῆς εἰκονίζεται χρώματι τὸ εἰκονιζόμενον, ἀλλὰ καὶ ποιᾶ διαθέσει, καὶ παρεπομένη πράξει, καὶ παθῶν ἐμφάσει, καὶ τόπων ἱερῶν ἀναθέσει, καὶ ἐπιγραμμάτων ἐρμηνεία, καὶ συμβόλοις ἐξαιρέτοις ἄλλοις... Δι' ὧν, οὐδὲν ἔλαττον..., εἰς ἐννοίαν καὶ τιμὴν τοῦ εἰκονισθέντος, ὅπερ ἐστὶ τῆς εἰκονουργίας σκοπός, ἀναγόμεθα»¹⁵³. Ὅστε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ ἱερὸς αὐτὸς σκοπὸς μὲ ὅλην τὴν ποικιλία τῶν χρωμάτων ἢ τῆς διαθέσεως ἢ τῆς ἐμφάσεως τῶν προσωπικῶν ἱερῶν βιωμάτων τοῦ ζωγράφου τῆς Ἐκκλησίας.

147. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ β' ἀπολογητικὴ πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον», *Migne Ἐ.Π.* 102, 608.

148. *Αὐτόθι*.

149. Ὁ ἱερὸς Φώτιος, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ καὶ δημοκρατικὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας, καταπολεμοῦσε τὴν κακοδοξία τῶν Τριγλωσσιτῶν καὶ ἐνεθάρρυνε τὸ νὰ χρησιμοποιῆ ἢ ὀρθόδοξος λατρεία ὅλες τὶς τοπικὰς γλώσσες, «ἄλλα σχήματα καὶ τύπους γραμμάτων» καὶ «ἀπήχησιν καὶ σημασίαν φωνῆς ἐτεροειδῆ τε καὶ ἄλλοτριωτάτην»: Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις σε'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 949.

150. *Αὐτόθι*.

151. Ἐνθ' ἄνωτ., «Ἐρώτησις ρια'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 656.

152. *Αὐτόθι*, «Ἐρώτησις σε'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 948-952: «... Ἕλληνες μὲν αὐτοῖς ὅμοιον ἐπὶ γῆς φανῆσαι τὸν Χριστὸν νομίζουσι· Ρωμαῖοι δὲ μάλλον ἑαυτοῖς ἐρικτότα· Ἰνδοὶ δὲ μάλλον μορφή τῇ αὐτῶν, καὶ Αἰθίοπες δῆλον ὡς ἑαυτοῖς...».

153. Ἐνθ' ἄνωτ. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1975, σσ. 276-277.

16. Συμπεράσματα γὰρ τὴν Αἰσθητικὴν τοῦ ἱεροῦ Φωτίου.

Σεβαστοὶ καὶ Ἀγαπητοὶ Πατέρες,
Κύριε Πρόεδρε,
Κυρίες, Δεσποινίδες καὶ Κύριοι,

Ἀπὸ ὅσα δειγματοληπτικῶς εἶπαμε πρὸ πάνω συνάγεται, ὅτι τὸ κάλλος τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, στὸ ὅποιο ἀναμφιβόλως ἐντρύφᾳ ὁ Μ. Φώτιος, ἀναδύεται ἐκ τῶν ναμάτων τῆς χριστιανικῆς κολυμβήθρας πολὺ τελειότερο ὡς ἐν Χριστῷ ἀνακαινισθὲν καὶ ὠλοκληρωμένο κάλλος. Οἱ Χριστιανικὲς Μοῦσες, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἱερὸς πατήρ, εἶναι εὐγενεῖς καὶ «τῶν Ἑλληνίδων (Μουσῶν) τοσοῦτον διαφέρουσιν, ὅσον ἐλεύθεροι φύσεις δούλων ἠθῶν καὶ κολακείας ἀλήθεια»¹⁵⁴. Μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ αὐτὴ διατύπωσι ὁ ἱερὸς πατήρ διακηρύττει τὴν –ἐναντι τῆς συγκινοῦσης αὐτὸν θύραθεν Θεωρίας τοῦ Ὁραίου– ἀνωτερότητα τῆς Χριστιανικῆς Αἰσθητικῆς. Συμφώνως πρὸς τὴν Αἰσθητικὴν αὐτὴν, ἢ ὅποια γίνεται ἐκδηλος στὶς διακονοῦσες στῆ Θεία Λατρεία Λειτουργικὲς Τέχνες, «αἱ ἄῦλοι δυνάμεις ὑλικῶς τοῖς ὑλικοῖς (ἀνθρώποις) τὰ ἄνωθεν διαπορθμεύουσιν» καὶ ὑποβοηθοῦν αὐτοὺς «παντὸς προσύλου ὑπεράνω γενομένους νοεροῖς ὀφθαλμοῖς διὰ τῶν ὀρωμένων ἐπὶ τὴν ἀόρατον θέαν καὶ τὸ ἀμήχανον ἐκεῖνο κάλλος παρασκευάζουσιν ἀναδραμεῖν»¹⁵⁵.

Γιὰ τὸν Μ. Φώτιο, ὅλες οἱ γνήσιες αἰσθητικὲς ἀξίες καὶ μορφές εἶναι οἱ ἀνταύγειες τῶν μαρμαρυγῶν καὶ οἱ ἐξαισίαι κατὰ τὸν χρωματισμὸ διαθλάσεις τοῦ αἰωνίου κάλλους τοῦ Θεοῦ, ποῦ προέρχονται ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὀδηγοῦν εἰς αὐτό. Τὸ ἀρχέτυπο καὶ ἄρρητο θεῖο αὐτὸ κάλλος, τὸ ὅποιο εἶναι ὄρατὸ στοῦς –διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς Θείας Χάριτος– «κεκαθαμένους πνευματικοὺς ὀφθαλμοὺς, περιλάμπων τὸν ἄνθρωπον, εἶναι τὸ ποιητικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ τελικὸν αἴτιον τῆς ἀπολαύσεως τοῦ βασιλείου τῆς καθολικῆς ὠραιότητος»¹⁵⁶. Μέσα στὸ βασίλειο αὐτὸ ζῆ ἀκριβῶς ὁ ἱ. Φώτιος. Πάντοτε μπροστὰ στὰ πνευματικά του μάτια αἰωρεῖται ἡ ἐξαισία ὀπτασία τοῦ θεοῦ κάλλους. Δι' αὐτὸ τὰ ἐνδόμυχα σκιρτήματα καὶ οἱ στοχασμοὶ του, –μὲ τῆ

154. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις ρζ'», *Migne Ἐ.Π.* 101, 641. Πρὸβλ. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σμβ'», *Migne* 103, 1297, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι στὰ ταξίδια πρέπει νὰ ἐπιδιώκουμε ὄχι «ἀποδημῆσαν τὴν μάταιον καὶ τρυφῶσαν, εἰς ἀνθρώπινα οἰκοδομήματα καὶ μεγέθη καὶ κάλλη διαχαίνουσαν», ἀλλ' «εἰ ποῦ τι θαυμαστὸν ἀκηκόαμεν ἢ ἱεροπρεπές, ἀφανές ἢ φανόν».

155. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σκβ'», *Migne Ἐ.Π.* 103, 769.

156. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰσθητικὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, σ. 18.

βοήθεια εικόνων, παραστάσεων και αισθητικῶν «μοτίβων», πού εἶναι εἰλημμένα ἀπό ὅλες τῆς πτυχῆς τῆς φυσικῆς και καλλιτεχνικῆς ὠραιότητος —, πτερυγίζου συνεχῶς ἀπό τὰ ἐπίγεια αισθητὰ κάλλη στίς σφαῖρες τῆς θείας ἁρμονίας και πνευματικῆς ὠραιότητος, ἡ ὁποία πάλιν τὸν ὠθεῖ ἀντιστρόφως και παλινδρομικῶς στο νὰ ἀναζητῆ τὰ σύμβολα και τῆς ἀνταύγειῆς τῆς σὲ ὅλες τῆς ὠραῖες ἐκφάνσεις τῆς ὑλικοπνευματικῆς κτίσεως, τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς και τῶν διαφορῶν πτυχῶν τῆς Τέχνης.

Τὰ ἔργα τοῦ ἱ. Φωτίου εἶναι πλήρη ἀπό τὰ ἴχνη τῆς συνεχοῦς αὐτῆς μεταρσιώσεως και τῶν ἀτελευτήτων αισθητικῶν μετεωρισμῶν. Τὰ ἐπίγεια κάλλη εἶναι γι' αὐτόν, ὅπως γιὰ ὅλους τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀπλᾶ σύμβολα πού ὑποσημαίνουν τὴν ὑπερβατικὴ αἰτία και πηγὴ τους, τὸ πανυπερτέλειο κάλλος τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ καταστήσουν προσιτὴ τὴν οὐσία Του. Τὸ Θεῖο στὴν οὐσία Του εἶναι κάτι τὸ μετααισθητικὸ ἢ ὑπεραισθητικὸ¹⁵⁷. Θὰ ἤμπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι «ὡσπερ δέ ἐστὶ τὸ Θεῖον σοφόν τε ἅμα και ὑπέροσον, Θεός τε ἰσχυρὸς και ὑπέρθεος, κυρίως τε οὐσία και ὑπερούσιον και ἀτάγαθον ὁμοίως και ὑπεράγαθον»¹⁵⁸ ἢ καθὼς ὁ Θεὸς εἶναι «ὑπεράρχιος ἀρχὴ και ὑπεράγαθος ἀγαθότης, ὡς πηγὴ ἀγαθότητος»¹⁵⁹, κατὰ παρόμοιον τρόπο συνδυάζει τὸ ἀπρόσιτο στὴν ἀνθρωπίνη διάνοια Ὑπέγκαλον μὲ τὸ Πάγκαλον, τοῦ ὁποίου οἱ μαρμαρυγῆς εἶναι προσιτῆς στον ἀνθρωπο. Χαρακτηριστικῶς ὁ ἱερὸς Φῶτιος τονίζει: «Ὡς ἡ θεία φύσις ἄρρητος οὐσα και ἀκατάληπτος δῆλον ὡς οὔτε λογισμῶ τινι οὔτε ρήματι αὐτὸ τοῦτο ὅπερ ἐστὶν ἐκκαλύπτεται ἢ ὀνομάζεται, οἷς δ' ἂν και πρὸς ἐμφάνειαν δι' οἰκονομίαν ἄφατον καταστῆ οὐχ ὡς ἐστιν, ἀλλ' ὡς ἐκάστῳ τῶν ἐμφανιζομένων δυνατὸν τε και συμφέρον, οὕτως αὐτῆς τοῦ κάλλους τὰς μαρμαρυγὰς ἐνήσι τε τοῖς εἰς αὐτὴν ἀπενίξουσι και παραπολαύειν παρέχεται. Διὸ βαθύτερόν τε και θεολογικώτερον φάναι, κἂν Τριάδα, κἂν μονάδα, κἂν Πατέρα και Υἱὸν και Πνεῦμα, κἂν Θεότητα, κἂν ἑτερόν τι τὴν ἀληπτον ἐκεῖνην και ἄφατον ἐννοήσωμεν φύσιν, οὐχὶ ταῦτα, ἀλλ' ὑπὲρ ταῦτά ἐστιν»¹⁶⁰.

Ὡστε ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ Μ. Φωτίου δὲν ἔχει ἀπλῶς ἔμμοно (ἐν + μένειν) και ἐνδοκοσμικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ παρουσιάζει ὑπερβατικὸν

157. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, München - Basel 1955, σσ. 64-65. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τέχνη και Ἐλευθερία*, σ. 47.

158. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις οε'», *Migne 'E.Π.* 101, 465.

159. Ἐνθ' ἀνωτ., «Ἐρώτησις ρπ'», *Migne 'E.Π.* 101, 889.

160. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλον, σκβ'», *Migne 'E.Π.* 103, 764-765.

προσανατολισμὸ καὶ δυναμικότητα, κινουμένη διαλεκτικῶς μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ ἐπιγείου κάλλους καὶ τῆς ὑπεραισθητῆς παγκάλου ἢ ὑπερκάλου θείας πραγματικότητος. Ὁ ἱερός πατὴρ κινεῖται συνεχῶς καὶ ἀναπνέει μέσα στὶς σφαίρες τῆς ἐξ αὐτῆς προερχομένης πλημμυρίδος τῶν μαρμαρυγῶν τῆς θεοκεντρικῆς καθολικῆς ὠραιότητος, ἢ βίωσις τῆς ὁποίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδοποιὰ γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδοξίας¹⁶¹. Ἡ προσωπικότης τοῦ Μ. Φωτίου εἶχεν ἀκριβῶς ὡς μόνιμο καὶ σταθερὸ ἐνδιαίτημα τὸ βασιλεῖο αὐτὸ τῆς καθολικῆς θείας ὠραιότητος, μέσα στὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὸν «εἰς τὸ ἀμήχανον καὶ ἀνέκφραστον κάλλος τῆς ὑπερουσίας καὶ ὑπερφουοῦς θεότητος ἐνατενίζεῖν»¹⁶² καὶ νὰ ἀγαλλώμεθα «τούτου (τοῦ Θεοῦ) τῷ ἀφράστῳ καὶ ἀπερινοήτῳ κάλλει ἐντροφῶντες»¹⁶³.

161. Ὁ ἐπιφανὴς προτεστάντης γερμανὸς θεολόγος Ernst Benz ἔχει ἐπισημάνει ὅτι «στὸ μεγαλεῖο τῆς Ὁρθοδοξίας ἀνήκει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι μόνη αὐτὴ διεφύλαξε τὴν ἰδέα τῆς ὠραιότητος τοῦ Θεοῦ καὶ οὐδόλως παύει νὰ τὴν ἐξυμνῇ στὶς προσευχὰς καὶ στοὺς ὕμνους τῆς» (Ernst Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg 1957, σ. 172). Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 113-114.

162. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτησις ρπ'», *Migne* Ἐ.Π. 101, 889.

163. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ξγ'», *Ταρασίῳ Πατρικίῳ ἀδελφῷ παραμυθητικῇ ἐπὶ θυγατρὶ τεθνηκυῖα*, *Migne* Ἐ.Π. 102, 976.